

# Sociologisk Forskning

TEMA:  
**MILJÖ OCH RISK**

Nr 2 1995 Pris 75:– inkl. moms

# Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

## REDAKTION

Thomas Johansson (red), Anna-Karin Kollind, Per Månson, Eva-Mari Rigné och Lennart Svensson.

## ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Skanstorget 18, 411 22 Göteborg, tel 031/773 47 74, fax 031/773 47 64, e-mail: Thomas Johansson @ sociology.gu.se.

## ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

## DATA

Grafisk form Sune Andersson, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1995. ISSN 0038-0342

### PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.  
1995

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
------------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,  
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar,  
9-12, 13-16.

# Nummer 2 1995 Årgång 32

## ARTIKLAR

- Rolf Lidskog: Mellan sociologi och ekologi? Om det sociologiska studiet av miljöfrågan 7
- Göran Sundqvist: Risk och kärnavfall – En studie av det moderna samhällets experter 37
- Per Lindquist: Samhällsvetenskapen och miljöproblemens sociala ekologi 64
- Mikael Klintman: Miljöhandlingars socialpsykologiska förutsättningar och hinder - ett teoretiskt perspektiv 82

## DEBATT

- Inkonsistenta flyktingvänner eller inkompetent forskning?  
Kommentar till Alberto Diaz (Stefan Svallfors) 101

## RECENSIONER

- Gunilla Tegner: Frisk och sjuk: Vardagliga föreställningar om hälsan och dess motsatser (Per Månson) 105
- Christian Kullberg: Socialt arbete som kommunikativ praktik. Samtal med och om klienter (Lennart Svensson) 108

## Från redaktionen

Under de kommande två åren kommer sociologisk forskning att redigeras vid sociologiska institutionen i Göteborg. Som tillträdande redaktion vill vi därför rikta några väl valda ord till våra läsare. Till att börja med vill vi uttrycka en önskan om att såväl sociologer som icke-sociologer skickar bra artiklar till SF. Vår förhoppning är att alla forskare som på ett eller annat sätt berör sociologiska problemområden och använder sig av sociologisk teoribildning skall finna ett forum för intressanta diskussioner. Vi hoppas att kunna verka för att det blir hög kvalitet och bredd på de artiklar som publiceras i tidskriften.

Vidare är det viktigt att vi som sociologer diskuterar aktuella samhällsförändringar och håller oss ajour med utvecklingen av vårt eget forskningsfält. I många år har det t ex talats om sociologins kris, ett tema som för övrigt åter aktualiserades på 1994 års världskongress i sociologi. Vi anser att det är viktigt att man diskuterar denna eventuella "kris", men man bör framför allt uppmärksamma sociologins stora bredd och dess användbarhet inom en rad olika verksamheter. Vi vill därför uppmana alla som på ett reflexivt sätt vill diskutera samhällsvetenskapernas och sociologins roll på tröskeln till ett nytt sekel och i en snabbt skiftande omvärld att skicka sina bidrag till SF.

Det temanummer om miljö och risk ni nu håller i er hand är ett exempel på hur sociologer kan bedriva en kompetent och nyanserad diskussion av ett ständigt aktuellt samhällsproblem. Vår förhoppning är att detta nummer även kommer att diskuteras och användas av människor som inte är verksamma inom det sociologiska forskningsfältet. Överhuvudtaget skulle vi vilja medverka till en ökad spridning av den sociologiska kunskapen. I nästa nummer av SF kommer ni att kunna läsa spännande artiklar om bl a Luhmanns systemteori, valfrihet och konkurrens inom den offentliga sektorn, argumentationsanalys och löpsedelsmöten på aftonpressen. Vi har även planerat att under våren 1996 ge ut ett nummer om kroppens sociologi. Detta är endast ett axplock av vad som komma skall.

En central del av det sociologiska arbetet består i att antingen skriva avhandling eller att handleda de som ägnar sig åt denna verksamhet. I detta sammanhang vill vi poängtera vikten av den offentliga diskussionen av de avhandlingar som publiceras. Redaktionen vill därför passa på att rikta en uppmaning till avhandlingsopponenter att skicka recensioner till SF. Redaktionen skulle också vara mycket tacksam om alla ni som kan tänka er att ställa upp som recensenter skriver eller ringer till oss. För närvarande är det en mycket svag tillströmning av recensioner och detta är något som vi vill medverka till att förändra. Ytterligare ett önskemål är att fler kvinnliga sociologer publicerar sig i SF.

Den nya redaktionen vill uppmuntra till ett fortsatt odlande av det som C Wright Mills kallar den *sociologiska visionen*, och som Ulla Bergryd m fl har kallat den *sociologiska fantasin*. Vi skulle därför vilja avsluta vår ”programförklaring” med ett citat från Mills.

Människan behöver inte bara information – hon lever i Faktaåldern och informationen dominerar ofta hennes uppmärksamhet och dränker hennes förmåga att assimilera den. Det är inte bara förnuftsqualiteter som behövs – även om kampen för att tillägna sig dem ofta uttömmar hennes begränsade moraliska energi. Vad hon behöver och vad hon upplever att hon behöver är det slags själsförmögenheter som kan hjälpa henne att använda information och att utveckla förnuftet i syfte att skaffa sig en insiktsfull överblick över vad som händer i världen och över vad som kan hända henne själv. Jag kommer här att hävda att det är denna förmåga som journalister och akademiker, konstnärer och medborgare, vetenskapsmän och publicister har kommit att vänta sig av vad man skulle kunna kalla den sociologiska visionen” (*Den sociologiska visionen* (1959:11) ).



# Miljö och risk: en kort introduktion

ROLF LIDSKOG

Olika typer av miljöhot (av såväl global som lokal art) har fått allt större utrymme i massmedia, på den politiska dagordningen och i det allmänna medvetandet. I dagens allmänna debatt florerar främst populariserade naturvetenskapliga bilder av miljöproblemen. Till viss del beror detta på den naturvetenskapliga kunskapens hegemoni på miljöområdet, men även på att samhällsvetenskaplig forskning (med visst undantag av disciplinen kulturgeografi) först under senare år på allvar börjat göra miljöproblematiken till föremål för analys.

Gemensamt för sociologins klassiker – Marx, Weber och Durkheim – var deras fokus på industrisamhället och dess negativa konsekvenser för människan och för samhället. Vad de däremot inte förutsåg var hur produktivkrafternas utveckling skulle få enormt destruktiva effekter på miljön. Det bör dock betonas att den klassiska sociologin har viktiga bidrag till en sociologisk förståelse av dagens miljöproblem, även om den inte explicit adresserat dessa problem. Den sociologiska utgångspunkten innebär att våra uppfattningar av miljöproblemen präglas av våra samhällsliga positioner. I denna mening utmanar den sociologiska kunskapen den naturvetenskapliga hegemonin som tar kunskaper och bedömningarna om miljöproblemen för givna.

Miljöproblemen ställer också samhället inför radikala förändringar. För att förstå och förklara dessa krävs att sociologer utvecklar nya redskap – begrepp, teorier och metoder. Sociologin har det senaste decenniet alltmer börjat göra detta. Bland dagens sociologer är troligtvis Becks teori om risksamhället det mest kända bidraget. Hans bok *Risikogesellschaft* är redan, nio år efter dess publicering och tre år efter dess engelska översättning, en av de mest inflytelserika europeiska sociologiska arbetena under 1900-talets senare hälft. De första fem åren sålde den tyska upplagan i 60,000 exemplar, vilket få av efterkrigstidens sociologiska böcker uppnått. Beck är dock inte ensam utan ett antal nutida sociologer – till exempel Anthony Giddens och Niklas Luhmann för att nämna två av de mest välkända – har direkt fokuserat det moderna samhällets miljöproblem.

Under de senaste åren har alltmer uppmärksamhet riktats till miljöproblemens sociala sammanhang. Ett internationellt exempel på detta är att de internationella naturvetenskapliga forskningsprogrammen *The International Geosphere-Biosphere Program* och *World Climate Research Programme* kompletterades 1990 med en samhällsvetenskaplig-humanistisk

motsvarighet i *The Human Dimension of Global Environmental Change Programme*. I Sverige finns det idag många forskningsråd, sektorsorgan och myndigheter som frågar efter samhällsvetenskaplig forskning på miljöområdet.

Samtidigt som samhällsvetenskaplig kunskap allt mer efterfrågas så bör det dock betonas att dess roll ofta ses som underordnad den naturvetenskapliga. När till exempel samhällsvetenskaperna förts in i de globala miljöprogrammen har de underordnats naturvetenskapernas åtaganden och dagordningar. Som Bryan Wynne mycket riktigt påpekat har samhällsvetenskapen – åtminstone i de stora internationella forskningsprogrammen om den globala klimattförändringen – tilldelats uppgiften att antingen förse naturvetenskaperna med information om mänskliga aktiviteter som stör naturliga processer, eller också ta de naturvetenskapliga förutsägelseerna för givna och sedan uppskatta de sociala och ekonomiska konsekvenserna. Den utmaning som sociologin, tillsammans med de flesta andra samhällsvetenskaper, nu står för är att skapa social auktoritet för att även vara med i definieringen av miljöproblemen. Det är samspelet mellan samhälle och natur som skapar miljöproblemen – och det är i detta samspel som lösningar till miljöproblemen finns. Av det skälet krävs både naturvetenskap och samhällsvetenskap för att såväl förstå och förklara dagens miljöproblem som föreslå dess lösningar.

Detta nummer av Sociologisk Forskning har temat *Miljö och risk*. Gemensamt för de fyra artiklarna som numret innehåller är att de betonar den sociologiska kunskapens relevans för att förklara dagens samhälle med dess miljöproblem och risker. I sin artikel "Mellan sociologi och ekologi?" diskuterar *Rolf Lidskog* två olika vetenskapsteoretiska utgångspunkter i debatten om miljöproblem: naiv realism och konstruktivism. Genom att kontrastera dessa synsätt utvecklar Lidskog en tredje position, där han betonar att miljöproblemen äger en realitet, men att vår kunskap om dem ofrånkomligen är socialt präglad. *Göran Sundqvist* tar i sin artikel om "Risk och kärnavfall" sin utgångspunkt i en kritisk diskussion av Anthony Giddens modernitetsteori. Dessa resonemang appliceras sedan på ett konkret fall, nämligen hanteringen av det svenska kärnavfallet. I sin artikel "samhällsvetenskapen och miljöproblemens ekologi" utvecklar *Per Lindqvist* en systemteoretisk analys av miljöfrågan, och i den avslutande artikeln för *Mikael Klintman* en socialpsykologisk diskussion om skapandet av miljöanpassat beteende. Dessa fyra uppsatser har olika fokus och ansatser men förenas i sin ambition att utveckla ett sociologiskt bidrag till förståelsen av dagens miljöproblem.



# Mellan sociologi och ekologi? Om det sociologiska studiet av miljöfrågan

ROLF LIDSKOG

Institutionen för samhällsvetenskap, Högskolan i Örebro

## Miljöfrågan utmanar vetenskapen<sup>1</sup>

Utmärkande för dagens miljöproblem är att de blir alltmer fjärrade från individens egen varseblivning och erfarenhet. Tidigare talade man främst om konkreta och synliga miljöhot – ofta punktutsläpp med en tydlig avgränsning i tiden och rummet. Eftersom det här rådde en relativt enkel relation mellan utsläpp och effekt var denna typ av miljöproblem ganska lätta att hantera: myndigheter förbjöd vissa ämnen och verksamheter, vissa områden skyddades etc. Miljöstörningarna var i många fall ganska enkelt att uppfatta även för lekmän.

Från mitten av 1950-talet har problembilden dock förändrats. Rachel Carsons bok *Silent Spring* (1962), först publicerad som en serie artiklar i en amerikansk tidskrift, diskuterar pesticidens påverkan på hela ekosystemet och denna bok tillmäts oftast en viktig roll för uppkomsten av en ny förståelse av miljöproblemen (Graham Jr. 1971, Jamison et al. 1990). Utifrån ett ekologiskt perspektiv blir miljöhoten mer diffusa och svårgripbara. Det är inte längre ett specifikt företag eller ett specifikt ämne som utgör ett miljöproblem utan det är snarare hela det tekno-ekonomiska systemet, ja i förlängningen kanske hela samhällets utformning, som är problemet. Problembilden är här mer komplex vilket gör det svårare att finna en enkel lösning. De miljöhot som i våra dagar kommit att betecknas ”globala” har ytterligare ett kännetecken, nämligen att det i många fall inte rör sig om konkreta hot utan om prognosticerade risker. Den globala klimatförändringen och ozonproblematiken är två av de mest kända miljöproblemen och för båda gäller att lekmannen har väldigt liten egen kunskap på området och ingen egen erfarenhet av problemet (det rör sig ännu om orealiserade hot). Växthuseffekten, till exempel, definieras av vissa naturvetenskapliga forskare som med hjälp av enorma datasimuleringar försöker ta reda på hur mycket av den höjda temperaturen som är antropogent betingad (genom koldioxidproduktion) och inte en tillfällig variation. Lekmannen – ja, egentligen även de flesta forskare och miljöförhållningsmyndigheter – har väldigt liten möjlighet till egen kunskap, erfarenhet eller varseblivning av denna typ av miljöproblem eftersom dess konsekvenser realiseras först i framtiden och är diffusa.

Parallellt med utvecklingen från konkreta till abstrakta miljöhot har det paradoxalt nog skett en ökning av miljömedvetande och riskuppfattning i

många länder. Samtidigt som riskerna blivit alltmer diffusa och spridda i tidrummet så verkar vår medvetenhet om dem öka. Och detta miljö – och riskmedvetande verkar ha etablerat sig i de flesta samhällssektorer hos politiker, företagare och allmänhet, dvs inom såväl stat, industri och civilsamhälle.<sup>2</sup> Miljömedvetandet, eller snarare miljöhotuppfattningen, har även fått genomslag inom vetenskapssamfundet. Jag ska illustrera det med tre olika exempel hämtade från samhällsvetenskapen. Statsvetaren Barry Buzan gav 1983 ut boken *People, States and Fear*, en välkänd bok om internationell säkerhetspolitik. I boken utvecklar han en teori där hotbildsuppfattningar ses som det avgörande för hur säkerhetspolitiken utformas. Det intressanta i detta sammanhanget är att han i denna första upplaga endast undantagsvis ser miljöproblemen som ett specifikt säkerhetsproblem (s. 83):

Ecological threats may appear to deserve a relatively low priority compared with the other forms of threat discussed above, but some of the more extreme scenarios . . . have enough plausibility to command attention.

Åtta år senare, när han ger ut en reviderad upplaga (1991), har han dock ändrat uppfattning och argumenterar för att miljöproblemen håller på att utvecklas från att vara ett lågintensivt hot till att bli ett högintensivt och får därmed säkerhetspolitiska dimensioner.<sup>3</sup> Han skriver (s.131 respektive 133):

For most of history, the environment has been a relatively constant background factor rather than an issue in its own right. But with the dramatic increase in the scale, diversity and pace of human activity during the last century, and with the rapid expansion of knowledge on the planetary ecosystem, the environment is no longer a background factor. The increase in human activity is beginning visibly to affect the conditions for life on the planet. . . / With consequences so possibly vast it is not at all impossible to envisage quite near futures in which ecological threats have the same standing as military ones, and in which military and environmental techniques play interactively in relations between states.

Miljöproblemen har alltså etablerat sig som ett säkerhetspolitiskt hot, det vill säga ett hot med nationella dimensioner och traditionell säkerhetspolitik (som nationalstater i allmänhet och den militära organisationen i synnerhet alltså beaktar sig till) börjar framstå alltmer som passé, inriktade mot ett hot (det militära) som inte alls har samma aktualitet som förr. Det är dock inte bara politiken som utmanas av miljöhoten utan även vetenskapen – och då inte enbart de (natur)vetenskaper som traditionellt anses vara miljövetenskaper. För sociologer är kanske Ulrich Becks bok *Risikogesellschaft* (1986, eng. 1992) det mest kända exemplet på hur den ekologiska frågan inte bara blir ett specialområde för sociologin utan istället utmanar sociologin till en radikal rekonstruktion: den dramatiska tillväxten av människoskapade risker har gjort att den traditionella sociologin (som har sitt ursprung i industrisamhällets problem och den sociala

frågan) nu håller på att bli obsolet och Beck argumenterar för en sociologi som istället fokuserar det kommande risksamhällets problem.

Ett tredje exempel vill jag hämta från den mer generella diskussionen om samhällsteori och metodologi som den kritiska realisten Roy Bhaskar utvecklat i en mängd böcker. I sin andra utgåva av boken *The Possibility of Naturalism* (PON) skriver Roy Bhaskar (1989:173f):

Now were I to rewrite PON today I would stress the way in which social order is embedded and conditioned by the natural order from which it is emergent and on which it in turn acts back. An ecological interpretation to social life is as important as is recognition of our biological being – both are insufficiently elaborated in this book.

Inom samhällsvetenskapen finns det idag ett allt större medvetande om behovet av att analysera dagens miljöproblem, något som ovanstående tre referat illustrerar. Samtidigt finns det en svårighet, åtminstone för ämnet sociologi, i att analysera miljöproblemen. I sin utveckling till vetenskaplig disciplin kom sociologin att avgränsa naturen från sitt studieobjekt. Därigenom kom sociologin att skapa ett eget perspektiv och ämnesområde (samhället) som skiljde sig från psykologin (individen) och biologin (naturen). Idag finns det dock flera sociologer som argumenterar för att sociologin behöver radikalt rekonstrueras för att kunna analysera dagens miljöproblem, en rekonstruktion som innebär att naturen integreras i sociologins samhällsanalys (se t ex Dickens 1992:18, Martell 1994:202f). I denna artikel finns inte utrymme att besvara alla dimensioner i denna mycket stora och komplexa fråga. Jag väljer att främst diskutera en av dess dimensioner, nämligen i vad mån sociologin kan och bör uttala sig om miljöhotens validitet eller om sociologin enbart ska analysera hur miljöhotsuppfattningar socialt skapas. I min diskussion kommer jag att kontrastera en naiv realism, där naturen och miljöproblemen tas för givna, med en konstruktivistisk ansats där definitionen av miljöproblemen fokuseras. Jag söker sedan utveckla en position som inte enkelt kan klassas till någon av dessa utan som betonar att miljöproblemen äger en realitet, inte bara begreppsligt utan även ontologiskt, samtidigt som vår kunskap om dem ofrånkomligen är socialt präglad.

Uppsatsen har följande uppläggnig. I det nästa avsnittet presenterar jag de amerikanska sociologerna Catton och Dunlaps långtgående kritik av den existerande sociologin och deras förslag till miljösociologi. Catton och Dunlaps förslag till lösning är dock inte oproblematiskt och jag ställer mig kritisk till den. I det tredje avsnittet redogör jag för en annan typ av miljösociologi som är Catton och Dunlaps raka motsats, ett konstruktivistiskt perspektiv där naturen inte har någon autonom position. Även om denna ansats inte delar de brister som Catton and Dunlaps uppvisar, så har den dock ett avgörande problem: med sin konstruktivistiska metodologi lämnar den frågan om naturens betydelse och miljöhotets adekvans

obesvarad. Av det skälet tar jag i det fjärde avsnittet upp frågan i vad mån sociologin överhuvudtaget ska ha en realistisk ansats och diskutera miljöhotens adekvans eller om dess uppgift är just att vara kritisk konstruktivistisk – avslöjande maktdimensioner i hur miljöhot social definieras och sprids. Jag argumenterar för att sociologin i någon grundläggande bemärkelse måste utgå från en realistiskt ståndpunkt men samtidigt vara reflexiv och hela tiden ställa sig kritisk till sin egen syn på vilka miljöhot som existerar. Jag pekar här på att såväl Ulrich Beck som Aaron Wildavsky – sina konstruktivistiska ansatser till trots – i sina teorier utgår från att miljöhotens validitet kan bestämmas. Jag avrundar mitt resonemang genom att i det femte avsnittet betona behovet av att sociologin faktiskt söker kunskap om såväl hur miljöproblem definieras som dessa definitioners validitet.

## Hur bör sociologin begreppsliggöra naturen?

De amerikanska sociologerna William R. Catton och Riley Dunlap Jr. är två av de sociologer som starkast hävdar sociologins oförmåga att handskas med miljöfrågor. I en artikel, publicerad 1978 i tidskriften *The American Sociologists* temanummer om nya teoretiska perspektiv, utarbetade de grunderna för en miljösociologi som enligt dem är radikalt annorlunda jämfört med traditionell sociologi och dess ignorerande av biofysiska variabler (Catton & Dunlap 1978a). Denna miljösociologi reflekterade enligt dem uppkomsten av ett nytt ekologiskt paradigm inom sociologin.<sup>4</sup> Att jag tar min utgångspunkt i denna ansats – det har hänt en hel del på de femton år som förflutet sedan denna ansats presenterades – har flera skäl. Ett skäl är substantiellt: deras långtgående argumentering att en miljösociologi inte kan förenas med den traditionella sociologins antaganden och förklaringsmodell gör det intressant att diskutera deras argumentation. Vidare finns det sociologer idag som hävdar att Catton och Dunlap har visat att det är möjligt att sociologin att studera den biofysiska miljön (Freudenberg och Gramling 1989:449). Ett annat skäl har att göra med att deras ansats har haft stor spridning, inte minst i amerikansk sociologi. I en rad artiklar, den sista publicerad så sent som 1993, pläderade de för detta nya paradigm och förstärkt av deras ledande roll inom det amerikanska sociologiska förbundet blev detta välkänt inom sociologin och humanekologin (Catton & Dunlap 1978b, 1980, Dunlap 1980, Dunlap & Catton 1979a, 1979b, 1983, 1993). Deras ansats har fortfarande en aktualitet och i kombination med dess starka kritik av etablerad sociologi anser jag att det är intressant att i min diskussion utgå från den. Jag ska i detta avsnitt redogöra för såväl deras kritik av den traditionella sociologin (av dem be-

nämnt omväxlande för klassisk, ortodox, traditionell och etablerad sociologi) som för deras förslag till miljösociologi.

### *Den traditionella sociologins antropocentriska fångenskap*

Enligt Dunlap och Catton finns det en likhet mellan alla existerande sociologiska riktningar, en likhet som är mer grundläggande än deras inbördes olikheter. Likheten består i en antropocentrism som är en del av den sociologiska världsbilden. Oavsett vilken skolbildning en sociolog tillhör så delar de denna antropocentrism som innebär att den fysiska omgivningen fullständigt ignoreras. Enligt dem har sociologin därför varit tyst i den offentliga miljödebatten där istället biologer fungerat som opinionsbildare och debattörer. Sociologernas vetenskapliga socialisering till det traditionella, antropocentriska, paradigmet har omöjliggjort för dem att fullständigt förstå den faktiska och fulla innebörden av miljöproblemen. Ekologiska begrepp som t ex "bärkraft" har ingen innebörd för sociologin.

Denna socialisering innebär att sociologen ser som sin uppgift att alltid söka sociala förklaringar på sociala fenomen, en social reduktionism där biologiska, fysiska och ekologiska dimensioner helt utestängs från att vara en del av den sociologiska analysen. Orsakerna till denna sociala reduktionism finner författarna i två olika teoritraditioner, en Durkheimsk och en Weberiansk.

Under 1800- och tidiga 1900-talet var biologiska och fysiska förklaringar till sociala fenomen ganska vanliga. I opposition mot denna (biologiska) determinism kom sociologin att inta en mycket kritisk hållning till alla förklaringar som inrymde biologiska orsaker. Detta är, enligt Dunlap och Catton, mest tydligt hos Durkheim. Han argumenterar för att varje socialt faktum måste förklaras enbart med hänvisning till andra sociala fakta. En sociologisk förklaring kännetecknas av att endast inrymma sociala faktorer och utesluter psykologiska och biologiska förklaringar. Därigenom skapade Durkheim en nisch för sociologin där den fick ett eget irreduktivt kunskapsobjekt och perspektiv.

Den andra traditionen som enligt Dunlap och Catton starkt påverkat sociologins ignorerande av den fysiska omgivningen är den tradition som har sina rötter i Weber och utvecklades av G.H. Mead och W.I. Thomas. Denna tradition betonade betydelsen av att förstå hur individer och grupper definierar sin situation. Alla människor och grupper reagerar på den innebörd de tillskriver olika situationer, och de handlar utifrån hur de varseblir sin omgivning. Enligt denna tradition är det inte den fysiska omgivningens utmärkande drag som bestämmer varseblivningen utan istället de omgivande aktörerna. Den fysiska omgivningen blir därmed endast relevant de gånger aktörerna tillmäter den någon vikt. Dunlap och Catton

(1983:118) sammanfattar den sociologiska behandlingen av den fysiska miljön med orden:

The Durkheimian legacy suggested that the physical environment *should* be ignored, while the Weberian legacy suggested that it *could* be ignored, for it was deemed unimportant in social life.

Konsekvensen av sociologins utveckling har inneburit att samhället kom att ses som nästan totalt oberoende av sina biofysiska begränsningar (Dunlap & Catton 1979a:245). Trots att det sedan slutet av 1960-talet funnits sociologer som sysslat med miljöforskning så har de bedrivit sin forskning inom det traditionella perspektivet och har därmed varit fångade av dess antropocentrism och exkludering av ekologiska variabler.

### *En ekologiskt orienterad sociologi*

Enligt Catton och Dunlap måste en genuin miljösociologi ta sin utgångspunkt i ett grundläggande ekologiskt perspektiv på samhället vilket innebär att samhällets relation med sin (fysiska) omgivning blir avgörande (Dunlap & Catton 1979a:251, 1983:127). För denna miljösociologi blir relationen mellan sociala och ekologiska variabler central och "thus violating the traditional taboo against including non-social variables in sociological analyses" (ibid:119). I utvecklandet av denna ansats tar de sin utgångspunkt i humanekologen O.D. Duncan och dennes begrepp "ekologiskt komplex" (Duncan 1959, 1961) som består av fyra faktorer, nämligen teknologi (T), population (P), organisation (O) och miljö (E). Dunlap och Catton ser denna modell som en fruktbar utgångspunkt för utvecklandet av en miljösociologisk ansats.

Dunlap och Catton finner att det finns två övergripande betydelser av begreppet miljö. Å ena sidan den etablerade sociologins sätt att använda begreppet miljö, nämligen som en social miljö i avsaknad av referens till den fysiska naturen. Å andra sidan miljösociologins omgivning som har en tydlig referens till naturen.<sup>5</sup> Catton & Dunlap hävdar mycket starkt att begreppet miljö (E) i Duncans modell inte får reduceras till social omgivning (vilket enligt dem sociologiskt inspirerade humanekologer tenderat att göra) utan istället stå för den fysiska som begreppet rätteligen ska stå för.

Den relationen som är intressant att studera för miljösociologin är relationen mellan den biofysiska miljö (E) och de sociala variablerna (P,T, O) som de sammanfattar i begreppet "socialt komplex". Det är alltså inte relationerna inom samhället, utan relationen mellan samhälle och miljö – samhället som en del i ett större ekosystem – som är fokus för miljösociologin i Dunlap och Cattons tappning. För att göra det krävs att sociologin inkluderar även andra nivåer än den sociala – ekologiska, fysiologiska, biologiska etc. – i sin analys (Dunlap & Catton 1979a:254, 1983:126).

Denna modell förfinar sedan Catton och Dunlap ytterligare, men exakt hur är inte relevant för denna uppsats diskussion utan jag slutar här min beskrivning av den.

### *Kan sociologin studera naturen?*

Orsakerna till sociologins svårighet att analysera naturen ser Catton och Dunlap dels i den regionala kontexten – sociologen kom att utvecklas i de västerländska länderna med dess individualism och antropocentrism – och dels doktrinhistoriskt – hur det i Durkheims och Webers efterföljd kom att utvecklas en sociologi där naturen (den biofysiska omgivningen) blev irrelevant för det sociologiska studiet. Att sociologin har haft, och fortfarande har, problem att begreppsliggöra naturen råder det rätt stor enighet om bland sociologer. Catton och Dunlaps historieskrivning behöver dock kompletteras. Ett av de viktigare skälen till att sociologin inte riktigt har lyckats att inkorporera ett ekologiska synsätt är att dess klassiker – Marx, Weber och Durkheim – fokuserade industrisamhället och dess negativa konsekvenser för människan och för samhället. Vad de däremot inte kunde förutsäga var att produktivkrafternas utveckling skulle få enormt destruktiva effekter på miljön. I den sociologiska analysen av industrisamhället har oftast dess relation till sin biofysiska omgivning fallit utanför den sociologiska förklaringsdomänen.

Såväl August Comte som Herbert Spencer betonade att samhällsvetenskapen skulle baseras på den biologiska vetenskapen. Vid sekelskiftet kom socialdarwinismen att spridas såväl i USA som i Europa. I reaktion mot en biologisk determinism – att mänskligt beteende och social organisation var ensidigt biologiskt determinerat – kom sociologen att utveckla ett anti-reduktionistiskt perspektiv där all hänvisning till biologiska faktors påverkan på socialt liv utdefinierades som biologisk determinism. Enligt Benton (1991) utvecklades det i en rad nationer en dualism mellan anti-naturalistiska samhällsvetenskaper och de naturalistiska biologiska vetenskaperna: Weber motsatte sig varje projekt som sökte en biologisk grund för humanvetenskaperna, västmarxister som Lukács och Gramsci förespråkade mycket starkt en anti-naturalistisk ansats, amerikansk kulturantropologi kom i sin analys av kulturella identiteter att använda sig av en konstruktivistisk ansats. Det utvecklades således en mycket stark dikotomi mellan samhälle och natur, mellan samhällsvetenskaper och biologiska vetenskaper och där sociologins huvudmotståndare var en typ av reduktiv materialism, nämligen den biologiska determinismen.

Även om socialdarwinismen på 1920- och 30-talet började tappa sin position som vetenskap och samhällsfilosofi så levde mycket av dess synsätt och inflytande kvar. I Chicagoskolan – ett antal sociologer som kom att skapa humanekologin i sin tidiga version – var det inte längre den bio-

fysiska omgivningen (naturen) som var viktig utan istället människans biologiska natur och dess relation till den socialt skapade miljön (f.f.a. i form av *community*). I sin syn på social förändring, adaptation och rumslig organisering använde de sig av en förklaringsmodell likt Darwins och Spencer – den grundläggande mekanismen var kampen för överlevnad. Dunlap och Catton är dock mycket medvetna om den kritik som kan riktas mot alltför biologiskt orienterade förklaringsmodeller. Innan jag mer kritiskt diskuterar deras förslag på miljösociologi vill jag dock först vända uppmärksamheten mot en helt annan typ av ansats som formulerats, en ansats som kan ses som motsatt den som Dunlap och Catton förespråkar.

### *Miljöproblem som samhällsproblem*

Utgångspunkten för en konstruktivistisk ansats är att människor lever i en värld som är konstruerad från deras egna begrepp och erfarenheter (Douglas & Wildavsky 1983). Det är den sociala och kulturella kontexten som bestämmer vad en social grupp anser vara ett miljöhot. I sin bok *The Green Case* (1991) använder sig sociologen Steven Yearley av en konstruktivistisk ansats när han analyserar hur ett antal ekonomiska, politiska och sociala krafter har agerat för att påverka miljöagendan – hur det kommer sig att några miljöproblem har fått stor uppmärksamhet medan andra blivit nedtonade. Ett miljöproblem likställs här av Yearley med en typ av samhällsproblem. Det är först när ett miljöproblem framstår som ett problem för samhället som det får någon politisk relevans. Så länge det inte anses vara av betydelse för samhället så kommer det aldrig att leda till någon debatt eller politiska åtgärder. Utgångspunkten för hans ansats är att inga tillstånd i naturen är i sig själva nog för att framstå som ett miljöproblem. Det är istället sociala processer och mekanismer som är det viktiga om man vill förklara varför ett miljömedvetandet uppstår eller varför en miljöpolitik utvecklas i en viss riktning.

Yearley formulerar en kunskaps sociologisk forskningstrategi där sociologen inte ska ta hänsyn till om det föreligger några objektiva förhållanden som talar för ett miljöproblem eller inte, utan istället renodlat fokusera på den sociala processen som leder fram till att ett problem kommer till allmänhetens medvetande. Han bygger här på sociologerna Kitsuse och Spector (1981:200–1 refererade till i Yearley 1991:51) som argumentar för att:

One need not assume nor explain the existence of this objective condition; indeed, to do so would deflect attention from investigation of the definitional process. The definition *may* be accompanied by empirically verifiable claims about the scale, intensity, distribution, and effects of the imputed social conditions: but it *may not* and theoretically it *need not*.

Yearley applicerar denna ansats på miljöfrågan och ser miljö rörelsen som en samling aktörer som formulerar samhällsproblem. Fördelen med denna



ansats är att vi därmed blir förhindrade att tro att vissa objektiva problem slutligen har tvingat sig in i allmänhetens medvetande. Istället blir frågan hur det kommer sig att vissa miljöproblem ses som objektiva samhällsproblem medan andra inte gör det. Oavsett hur reella problemen är så är det alltid samma sociala processer som är involverade när något kommer att framstå som ett miljöproblem.

Det finns alltså ingen nödvändig relation mellan ett medvetande om ett miljöproblem och naturens tillstånd, även om det enligt Kitsuse och Spectore (1981:200) oftast finns det: "group definitions of social problems usually do have references to some empirically verifiable conditions" eftersom det är sällan som hela grupper av människor blir upprörda över ingenting. Samtidigt argumenterar Yearley starkt för att den sociologiska forskaren *inte* ska ta ställning och söka besvara i vad mån ett miljöproblem faktiskt reflekterar ett tillstånd i naturen eller inte. Miljösociologins uppgift är endast att avslöja maktdimensioner i definierandet av miljöproblem och inte diskutera ett miljöproblems validitet (Yearley 1991:186).

Följaktligen står vi här inför två olika miljösociologiska ansatser som till många delar är direkt motsatta varandra. Utifrån Dunlap och Cattons perspektiv är Yearleys konstruktivistiska ansats ett exempel på den traditionella sociologi de kritiserar – sociologin reducerar hela verkligheten till den sociala nivån och blir därmed oförmögen till att faktiskt diskutera hur man ska lösa den utmaning miljöproblemen utgör. Yearley kan å sin sida kritisera Dunlap och Catton för att ha en naiv syn på hur man får kunskap om miljöproblem eftersom de anser att förhållanden i naturen av egen kraft lyckats etablera sig som miljöproblem. Om Yearleys ansats kan anklagas för att vara ekologiskt blind kan Dunlap och Cattons perspektiv anklagas för att vara kunskapssociologiskt naiv i det att de överhuvudtaget inte diskuterar hur man får kunskap om miljöproblemen.

Följaktligen är det två olika, men delvis relaterade, problem som diskussionen gäller. Det ena frågan gäller sociologins förhållande till andra ämnen: å ena sidan Yearleys hävdande av ett renodlat sociologiskt perspektiv där sociologen ska avgränsa sig från andra ämnen och enbart söka sociala förklaringar på fenomen (utan att för den skull hävda att det sociala är allt som finns), å andra sidan Catton och Dunlaps hävdandet av att sociologin måste öppna sig mot andra ämnen och integrera deras perspektiv i sin förklaringsmodell. Det andra frågan är av kunskapsteoretisk natur: hur förhåller sig vår kunskap om naturen till naturen själv, det vill säga frågan om realism och konstruktivism. I denna artikel kommer jag inte att nämnvärt diskutera den första (nog så intressanta) frågan – i vad mån sociologin ska renodla sitt perspektiv eller söka integrera andra perspektiv i sin förklaringsmodell. Istället väljer jag att koncentrera mitt resonemang till den kunskapsteoretiska frågan, väl medveten om att sökandet efter ett mer fullödigt svar på frågan om det sociologiska bidraget till förståelsen

och förklaringen av miljöproblematiken även kräver en diskussion om dess relation till naturvetenskaperna (och även samhällsvetenskaperna).<sup>6</sup>

## Kan naturen tala?

Som vi sett ovan utgår en konstruktivistisk ansats från att det är det kulturella och sociala sammanhanget som bestämmer vad en grupp eller ett samhälle uppfattar som ett miljöhot. I stark kontrast till detta synsätt påderar Catton och Dunlap för att det är möjligt att nå direkt och objektiv kunskap om naturen och dess tillstånd, det vill säga en kunskap som inte är präglad av vår kulturella tillhörighet och sociala position. I detta avsnitt vill jag kritisera deras ansats för att bygga på en naiv kunskapsrealism och för att de förespråkar ett reifierat naturbegrepp. Jag vill också påpeka att deras ansats inte ger utrymme för att kritiskt diskutera naturvetenskapens kunskapsanspråk utan istället verkar deras miljösociologi vara helt i händerna på naturvetenskapen och dess definition av miljöproblemen.

### *Förser naturen oss med kunskap?*

Catton och Dunlap verkar anse att naturen direkt kan förse människan med kunskap utan att ta omvägen över det sociala. Citat som "most of us [sociologists] had been socialized into a worldview that makes it difficult to recognize the reality and full significance of the environmental problems and constraints we now confront" (1978a:44) och "by the mid-1970s, study of environmental problems had begun to sensitize some sociologist to the reality of environmental problems and ecological constraints" (Dunlap & Catton 1979a:250) kan exemplifiera denna syn.

Naturen knackar nu på dörren till människans medvetande, den bryter sig igenom sociologers felaktiga socialisering. Dunlap och Cattons kunskapsteoretiska position är den *naiva realismen* och de kombinerar den med en kunskapssociologisk förklaring av varför klassisk sociologi har varit oförmögen att uppfatta naturens signaler på att det inte står rätt till. Som vi sett ovan anger Dunlap och Catton såväl interna som externa orsaker till att klassisk sociologi anammat en antropocentrisk hållning och exkluderat icke-sociala variabler från den sociologiska förklaringsdomänen. Anmärkningsvärt är att de begränsar sin kunskapssociologiska förklaring till att endast analysera det antropocentriska paradigmet (HEP) och inte deras eget förslag på ekologiskt paradigm (NEP). De tillämpar det inte reflexivt utan det rör sig om en asymmetrisk förklaring: det ekologiska paradigmet anser de helt enkelt bättre överensstämmer med verkligheten själv. Det är förändringar i naturen som, enligt dem, lett till att sociologer börjar inse att det traditionella perspektivet inte är adekvat utan

håller på att ersättas med ett perspektiv som kan omfatta naturen. Naturen har talat och nu har även (enligt Dunlap & Catton) sociologer börjat att lyssna till detta tal.

Catton och Dunlap verkar anse att det är möjligt att få kunskap om naturen som inte är socialt förmedlad och subjektiv (påverkad av kunskaps-subjektet). Deras kritik av Durkheims krav på att en sociologisk förklaring endast ska innehålla sociala variabler – och deras yrkande på att en miljösociologisk ansats måste inkludera icke-sociala variabler i sin analys – verkar bygga på ett synsätt att det är möjligt att få kunskap om naturen utan att gå omvägen om det sociala. Konstruktivister har riktat mycket stark – och i min mening synnerligen befogad – kritik mot detta synsätt. All kunskap är en mänsklig skapelse, kunskapen om såväl naturen som samhället. Även vad som uppfattas som icke-socialt, ekologiskt och biologiskt är socialt bestämt och i den bemärkelsen är även de att se som sociala fakta.

Dunlap och Cattons perspektiv är inte ovanligt. Ett tydligt exempel på det framkom i John Holdrens recension av Douglas & Wildavskys bok *Risk and Culture* (publicerad 1982). I recensionen ställer sig Holdren kritisk till deras konstruktivistiska ansats och pläderar för att folk har en viss riskuppfattning för att de har skäl till att känna oro, det är de faktiska riskerna som leder till att en riskuppfattning uppstår (Holdren 1983:36):

A much simpler description might suffice: people worry most about the risks that seem most directly to threaten their well-being at the moment . . . What is wrong, after all, with the simple idea – paralleling Maslows stages of wants – that worries about more subtle and complex threats will materialize if, and only if, the most direct and obvious threat are taken care of?

Folk känner helt enkelt oro för att de har kunskap om faktiska risker, något som Wildavsky benämner tesen ”självkänt att människor är oroade, de har mycket att oro sig för” (Wildavsky & Dake 1990:42). Riskforskare har dock funnit att varseblivning av faror är väldigt selektiv. Och att riskuppfattning skulle ha något enkelt samband med kunskap kan ganska lätt ifrågasättas med hänvisning till att det oftast är de som har mest kunskap om en risk – till exempel anställda som ska hantera riskfyllda processer – som har lägst riskuppfattning (se t. ex. Dietz & Rycroft 1987, Douglas 1986).

Den naiva realismen kan svårligen försvaras ur ett kunskapsteoretiskt perspektiv. Ur forskningspraktisk synpunkt kan den dock vara mer legitim. Vi kan inte alltid reflektera över kunskapens grunder och kritiskt betrakta våra egna utgångspunkter. För att skapa kunskap krävs att vi – åtminstone för tillfället – inte ifrågasätter betingelserna för kunskapsproduktionen (exempelvis våra kategorier, begrepp och instrument). I annat fall omvandlas alla forskare (oavsett disciplintillhörighet) till renodlade kunskaps sociologer och vetenskapsteoretiker. I forskningspraktiken utgår den

naturvetenskapliga forskaren från att hon kan se förhållanden i naturen på samma sätt som sociologen utgår från att hon kan se sociala förhållanden i samhället.

Spänningen mellan att å ena sidan söka skapa kunskap och å andra sidan kritiskt reflektera över dess betingelser är väl fångad av antropologen och konstruktivisten Mary Douglas (1992:261)

An expressive sociology speaks for the dominant culture to which the profession belongs. It speaks with a strong voice when it defends its cultural ideals . . . But it needs to wear another hat when thinking about the threat to the biosphere. To enter this debate we need a reflexive sociology. That would be a sociology temporarily detached from its normal expressive functions. Sociology would need to stand outside of itself and its cultural niche.

### *Naturen – naturgiven eller socialt skapad?*

En annan kritik som jag vill rikta mot Catton och Dunlaps ansats gäller hur de ser på naturen och dess relation till samhället. De flesta samhällsvetenskapliga discipliner har diskuterat frågan om hur relationen mellan natur och samhälle ser ut. Det ämne som troligtvis ägnat mest diskussion åt det är kulturgeografen.<sup>7</sup> Mest känd är nog den ståndpunkt som kallas *miljödeterminism* som ser naturen som determinerande för samhällets organisering och människors handlande. Detta synsätt har blivit våldsamt kritiserat och med tiden tonades de starka anspråken ner för en mer modest syn på naturens inflytande över mänskligt liv och organisering. *Miljöpossibilism* argumenterar att naturen inte determinerar socialt handlande utan istället ger naturen ett antal möjligheter och begränsningar för handlandet. Dessa två övergripande ståndpunkter är inte enbart knutna till kulturgeografen utan vi kan finna dem inom de flesta vetenskaper. Sociobiologin, åtminstone i dess ortodoxa bemärkelse, är ett aktuellt exempel på miljödeterminism (se t ex Dawkins 1976 och Wilson 1975). Miljöpossibilism finns i mycket av den sociologiskt inspirerade delen av humanekologin. Intressant att notera är att flera av de sociologer som söker utveckla sociologins relation till naturen ofta verkar hamna i en diskussion om sociologins relation till biologin (Benton 1991, 1993, Dickens 1992, 1993, Martell 1994). Det gemensamma för dessa projekt är utvecklandet av ett perspektiv där den biologiska nivån ses som en viktig faktor för samhället och människan samtidigt som de försöker undvika en biologisk determinism likt socialdarwinism och sociobiologin.

Den brittiska sociologen Peter Dickens är kanske den mest välkände av dagens sociologer som diskuterar relationen biologi och sociologi. Starkt påverkad av kritiskt realism diskuterar han sociologins relation till biologin (via psykologin) i boken *Society and Nature. Towards a Green Social Theory* (1992). I den ser han biologin som en kausal kraft, men det är en kraft som är socialt villkorad. Dickens ansats är dock inte speciellt unik,

utan den har den brittiske marxisten och sociologen Benton pläderat för i ett antal uppsatser. Dickens är själv väl medveten om detta beroende till Benton även om han inte tydliggöra det för sina läsare.<sup>8</sup> Benton söker finna en sociologisk position där biologin ses som påverkande människan och samhället samtidigt som han söker undvika att ge den en helt autonom ställning. Han argumenterar istället för vad han kallar en "svag biologisk determinism" och hans ståndpunkt sammanfattas bra i titeln på en av hans artiklar "Biology and Social Science: Why the return of the repressed should be given a (cautious) welcome" (Benton 1991). Benton förespråkar en bred, icke reduktionistisk ontologi i vilken såväl natur- som samhällsvetenskaper kan samexistera. Den biologiska konstitutionen hos vare sig människan eller naturen determinerar inte människans handlande utan skapar istället en stort utrymme där alla arter (inklusive den mänskliga) har möjlighet att realisera sina artspecifika potentialiteter. Det rör sig alltså om en typ av miljöpossibilism.

Vilken är då Catton och Dunlaps ståndpunkt? Ja, enligt dem är det sociologers fobi för miljödeterminism som lett till att alla ståndpunkter om att den fysiska omgivningen påverkar människan har avfärdats som osociologiska (Dunlap & Catton 1983:126):

Environmental sociologists have taken the important step of recognizing the salience of physical environments; now they must overcome their fear of being labeled environmental determinists, and they must resist the compulsion to transform physical facts into more palatable social facts before admitting them into sociological analyses.

Citatet ska dock inte tolkas som att Dunlap och Catton är positiva till en renodlad miljödeterminism utan vad de själva argumenterar för är en mycket tydlig miljöpossibilism (se f.f.a Dunlap & Catton 1983). De understryker att sociologiska relationer nästan alltid är probabilistiska (eller stokastiska) snarare än deterministiska, att relationerna är reciproka och inte enkelriktad. Vare sig socioekonomiska eller fysiska variabler determinerar hur en människa handlar (ibid:125).

Miljöpossibilismen verkar således – till skillnad från miljödeterminismen – vara möjlig att förena med en sociologisk ansats. En viktig kritik som dock bör riktas mot miljöpossibilism (och även miljödeterminism) är att den inte problematiserar naturbegreppet. Naturen ses som given och förser människan med vissa begränsningar och möjligheter som hon bara har att acceptera. Samhället och människans relation till naturen ses som extern, det rör sig om två åtskilda sfärer. Riktigt så enkelt är det dock inte. Å ena sidan är människan själv en del av naturen – hon är en biologisk varelse. Å andra sidan är mycket av det vi benämner natur skapat av människan. Relationen mellan samhälle och natur är därför intern vilket innebär att även miljöpossibilismen ger en felaktig bild av relationen. Det är inte en enkel fråga om vilka möjligheter och gränser som naturen sätter

för människans handlande för det bygger på att det rör sig om två avskilda sfärer, det vill säga att naturen är autonom i förhållande till människan.

På samma sätt som Dunlap och Catton argumenterar för att samhället inte kan separeras från sin relation till naturen gäller det motsatta – naturen kan inte separeras från sin relation till samhället. Naturen är inget a-historiskt statiskt objekt, utan ett dynamiskt fenomen som är socialt konstruerat. Vid närmare eftertanke är begreppet natur mycket mångtydigt och har ingen tydlig referens, den är ”perhaps the most complex word in language” (Williams 1976:184). Vissa avser med naturen någon typ av vildmark (”den orörda naturen”), det vill säga det som inte är påverkat av människans handlande.<sup>9</sup> Andra – till exempel de flesta miljösociologer – ser naturen närmast som synonymt med den biologiska och fysiska nivån av verkligheten.<sup>10</sup>

Vad vi menar med ”natur” är något inlärt och denna inläring kan variera väldigt mellan olika samhällen, mellan historiska epoker och mellan sociala grupper (jfr. Lash & Urry 1994:294). Kunskap om naturen uppstår inte ur naturen själv. Till exempel är uppkomsten av ett miljömedvetande i olika länder ett socialt fenomen (se t ex Jamison et al. 1990). I olika länder har miljömedvetandet utvecklats i olika riktningar trots att dessa länder har en liknande miljömässig situation. Det finns ingen enkel relation mellan naturens tillstånd och spridningen och djupet av miljömedvetandet i ett land. I vissa länder med långtgående miljöförstöring har det inte utvecklats något starkt miljömedvetande och miljörelser. I andra länder där det finns få synliga tecken på miljöförstöring – som till exempel Sverige – finns det ett relativt utbrett miljömedvetande.

Visst kan det finnas ett samband mellan naturens tillstånd och miljömedvetandet, men det är inget enkelt sådant. Naturen har ingen egen röst som den direkt kan tala till människan med. Det är inte naturen som bestämmer den vetenskapliga kunskapen: data från naturen kan alltid organiseras annorlunda och tolkas utifrån andra begrepp (Wynne 1993). Även i de extrema fall då naturen själv ser ut att reagera mot människans utnyttjande av naturresurser och miljöförstörande verksamheter – en ”reality-kicks-back realism” – så är denna reaktion i behov av tolkning: Varför hände det, vilka är dess konsekvenser och vilka lösningar är relevanta? I utvecklandet av ett miljömedvetande och en miljöpolitik är det alltid människor som sätter upp miljöproblem på den politiska och offentliga agendan. Naturen själv kan det inte utan är i behov av ombudsmän – miljörelser, gröna experter och miljöbyråkrater – som ser sig som agerande å naturens vägnar (jfr. Hillmo & Lohm 1990, Eyerman & Jamison 1991, Jamison 1993).

Det vi vet om naturen är en produkt av vår sociala tolkning. Våra begrepp – vare sig de handlar om samhället eller naturen – är inte en neutral benämning av faktiska egenskaper och objekt utan istället ett medel

genom vilket vi vinner kunskap. Allt tal om naturen innebär en tolkning av den. Att som sociolog (likt Dunlap & Catton) tydligt särskilja sociala och ekologiska (icke-sociala) faktorer, att inte diskutera hur man får kunskap om denna natur och att så tydligt särskilja den från människa och samhälle innebär att naturen reifieras. Egenskaper tillskrivs orättmätigt naturen vilket leder till att uppmärksamhet dras från sociala relationer och processer och istället tillmäts naturen en autonom existens trots att den ur sociologiskt perspektiv till stora delar är att se som socialt konstruerad.

Snarare är det så att naturen är i avsaknad av egen röst, det existerar inga objektiva miljöproblem som av egen kraft slagit sig fram till en plats i människans medvetande.<sup>11</sup> Naturen är istället alltid tolkat och det som etablerat sig som ett miljöproblem är resultatet av en social kamp där ett antal fenomen har placerats på lokala, nationella och internationella miljöagendor.

Att ta naturen för given för med sig en annan konsekvens gällande den sociologiska vetenskapens relation till de naturvetenskapliga miljövetenskaperna. I Dunlap och Cattons artiklar problematiseras aldrig de miljöhot som naturvetenskapen presenterar. Miljöhoten ses som givna, utanför den sociologiska domänens område. Sociologen blir här i händerna på den naturvetenskapliga kunskapen och blir först relevant när man ska söka lösning på dessa miljöproblem. Denna syn är inte begränsad till Dunlap och Cattons miljösociologi utan vi finner den i många sociologers diskussion av dagens miljöproblem. Dickens (1992) ifrågasätter inte naturvetenskapens kognitiva auktoritet att fastställa "naturens tillstånd", Beck verkar utgå från en miljöhotsuppfattning som har sin grund i den naturvetenskapliga hotbilden (även om han förstärker tolkningen av den). Vad jag kan se är det endast vissa konstruktivister – till exempel Brian Wynne – som på allvar vågar ifrågasätta de miljöhot som naturvetare producerar och förmedlar. Och ur ett internationellt forskningspolitiskt perspektiv finner han (Wynne 1993:4):

I praktiskt taget alla nationella och internationella organisationer av betydelse där forskning och beslutsfattande äger rum har samhällsvetenskaperna förts in i de globala miljöprogrammen som underordnande naturvetenskapernas åtaganden och dagordningar. Antingen förser de naturvetenskaperna med information om mänskliga aktiviteter som stör naturliga processer, eller också tar de naturvetenskapliga förutsägelseerna för givna och uppskattar sedan de sociala och ekonomiska konsekvenserna.

Denna bild stämmer bra med flera svenska forskningsråds och sektorsorgans syn på miljöproblemen: en naturvetenskaplig miljöhotsuppfattning (och lösningsförslag) tas för given och den samhällsvetenskapliga kunskapen ses som relevant först när det gäller hur man ska få människor, företag och organisationer att handla på det sätt som naturvetarna föreskriver.<sup>12</sup> Samhällsvetenskapen får således inte vara med i definierandet av det grundläggande problemet.

## *Miljösociologi som traditionell sociologi?*

Som vi ovan sett ser Yearley (1991) miljöproblemen som en speciell typ av samhällsproblem. Aktörer i samhället kämpar för att få upp olika frågor till offentlig och politisk diskussion, få dem definierade som viktiga samhällsproblem. På miljöområdet är det bland annat miljörelser, miljöexperter och miljömyndigheter som söker få vissa frågor att bli definierade som samhällsfrågor. Yearley argumenterar för att det sociologiska fokuset bör vara att analysera denna kamp, denna definieringsprocess med dess maktdimensioner. Hur kommer det sig att vissa frågor blir sedda som miljöfrågor och andra inte? Hur kommer det sig att en miljöfråga lyckas etablera sig och över en lång tid bli i centrum för miljödiskussioner?

I denna analys betonar Yearley att man som sociolog inte bör ta ställning i själva sakfrågan, det vill säga man bör inte söka besvara frågan om ett miljöproblem verkligen förtjänar det utrymme det fått i den offentliga debatten och miljöpolitiken. Istället anser han att det är andra instanser – utan att egentligen närmare diskutera vilka – som ska ta ställning om ett miljöproblems validitet utifrån den analys som den sociologiska forskaren har gjort.

Kontentan av denna ansats är att sociologin kan avslöja maktdimensioner i den sociala definitionsprocessen men kan aldrig uttala sig om objektet i sig, t ex om något är miljövänligt/miljöfarligt eller inte, om en miljöpolitik är bra eller inte etc. Yearley företräder inte en idealistisk ståndpunkt där kunskapen är i avsaknad av objekt utan företräder en konstruktivistisk *metodologi*. Han förnekar således inte att det existerar faktiska miljöproblem, men anser att sociologer svårligen kan bedöma den naturvetenskapliga kunskapens validitet. All kunskap är skapad genom sociala processer innehållande dimensioner av makt och enligt honom bör inte sociologin avgöra vilka kognitiva utsagor som är mer valida än andra. Hans strategi är istället symmetrisk (likt mycken social konstruktivism) och som forskare ska man kritiskt undersöka dessa sociala processer som lett fram till en viss definition utan att själv ta ställning.

Samtidigt blir man förvirrad i läsningen av Yearleys bok eftersom han använder sig av ett språkbruk som förutsätter en realistisk epistemologi. Han pratar om *valida* samhällsproblem, om *objektiva* förutsättningar och om anspråks *riktighet* (se t ex 1991:49, 143, 147, 186) – fast upprepar hela tiden att sociologin inte ska ta ställning. Man ställer sig frågan vem som har position att ta ställning. Lekmannen? Politikern? Eller kanske är det den naturvetenskapliga forskaren? Är det till exempel endast klimatologer och meteorologer som bör ha kognitiva auktoritet i frågan om den globala klimatförändringen?

Att förespråka symmetritesen är kanske det naturliga ur ett kunskaps-sociologiskt perspektiv. men i många fall känns det mycket begränsande.



Finns det inget utrymme för en kritisk teori som inte bara kritiserar makt-dimensioner i definierandet av miljöproblemen utan även kan diskutera i vad mån ett miljöproblem utgör ett reellt hot? Är det inte att kapitulera för den naturvetenskapliga kunskapens överhöghet vad gäller miljöproblematiken och samtidigt ställa sig i skottlinjen för Dunlap och Cattons kritik av den existerande sociologins tystnad i miljödebatten? I sökandet efter ett svar på denna fråga kommer jag i nästa avsnitt diskutera två konstruktivisternas syn på det moderna samhällets miljöhot och utveckling.

## Behovet av en realistisk utgångspunkt

Som jag sagt ovan så är vår kunskap alltid en social skapelse. I den mån vi har kunskap om naturen så härrör den inte direkt från naturen, naturen är ingen aktiv sändare av miljöbudskap och vi är inga passiva mottagare av detta budskap. Snarare är det så att vi människor är synnerligen aktiva när vi producerar kunskap och att fenomen i naturen alltid är i behov av vår tolkning. Vår varseblivning, våra begrepp och vårt språk är inga neutrala medel för att få kunskap om naturen utan de är en del i vårt skapande av denna kunskap.

Detta synsätt innebär inte en filosofisk idealism eller fenomenalism där språk och begrepp är i avsaknad av referens annat än till sig själva. I sin översikt över miljösociologisk forskning påpekar Lowe & Rüdig (1986:536):

There would be no environmental problems and no green parties without the existence of environmental problems. This rather trivial point seems to have been forgotten in the literature.

Det är inte möjligt att tolka naturen hur som helst, utan naturen själv – tolkningens objekt – sätter gränser (Dietz et al. 1989). Vår varseblivning och kunskap är självklart beroende av sociala faktorer men samtidigt är de inte reducerbara till dessa faktorer. Det finns en realistisk dimension, objektet begränsar tolkningsmöjligheterna, naturen är en konstruktion men det är en konstruktion *av* någonting (jfr Brante 1993, Nolin 1993, Sayer 1992:22–29).

Denna dubbelhet tror jag att de flesta sociologer bekänner sig till. Man kan ge olika tonvikt till den sociala och den realistiska dimensionen av kunskapen men jag har svårt att se hur man helt skulle kunna reducera kunskapen till någondera av dimensionerna. Applicerat på miljöområdet innebär det att kunskapen om naturen alltid är en social skapelse men samtidigt att denna kunskap har en relation till objektet ifråga, det vill säga naturen. Becks (1992a, 1992b) hela teori om risksamhället bygger på att det sker en faktisk ökning av samhällets miljöhot, Giddens skriver i *The Consequences of Modernity* (1991) om riskers reella förändringar och

statsvetaren Wildavsky har i några uppsatser (1988 och 1991) diskuterat i vad mån dagens hotuppfattningar har saklig grund eller inte.

Jag vill exemplifiera detta med att redogöra för hur två välkända konstruktivister, utan att de själva explicit nämner det, verkar å ena sidan utveckla starka konstruktivistiska ansatser men å andra sidan vara mycket säkra på hur den ”verkliga” hotbilden ser ut.

### *Ökar eller minskar riskerna?*

Ulrich Beck och Aaron Wildavsky är två samhällsvetenskapliga miljöforskare som formulerat mycket tydliga konstruktivistiska ansatser. Ansatserna skiljer sig visserligen åt – Beck är mer influerad av Webers teori om samhällsförändring medan Wildavsky är påverkad av Durkheimiansk kunskapssociologi (Lidskog, Sundqvist & Sandstedt 1996). Det intressanta i sammanhanget är att de båda inte bara analyserar den sociala definitionen av risker utan dessutom mycket starkt tar ställning för vissa riskers validitet (eller brist på validitet). Detta sker utan att de i sina ansatser egentligen skapat ett utrymme för denna bedömning.<sup>13</sup>

Becks bok *Risk Society* (1986/1992) och en del efterföljande alster (1987, 1992b, 1994a) bygger på en konstruktivistisk ansats och han fokuserar framför allt samhällets utformning och organisering. Samtidigt utgår hans teori om (det kommande) risksamhället från att det moderna samhället har skapat, och skapar, allt större risker (1992a, 1994b). Beck avser att med sin bok beskriva upplysningsprojektets – modernitetens – mörka baksida. Konsekvenserna av vetenskaplig utveckling och industriell produktion är inte bara positiva (realiserade i välfärd) utan även negativa i form av ett ökat antal risker, och det rör sig här om risker av en helt annan art än tidigare. Riskernas potentiella konsekvenser har en extrem utsträckning i tidrummet – exempelvis kan en nukleär katastrof få globala konsekvenser i nuet såväl som drastiska konsekvenser för framtida generationer. Dessa mega-risker kan inte längre legitimeras med hänvisning till de sociala nyttigheter som produceras. Den moderna vetenskapen och teknologin är medansvariga till att samhällets ”rikedomsproduktion” håller på att ersättas med en ”riskproduktion”, det är teknologi och naturvetenskap som ständigt skapar nya risker med extremt potentiella konsekvenser. Det är dessa icke-önskvärda sidoeffekter (megarisker) som nu blivit motorn i samhällsutvecklingen.

Likt Beck utgår Wildavsky från en konstruktivistisk riskuppfattning (Douglas & Wildavsky 1983, Thompson, Ellis & Wildavsky 1990, Wildavsky & Dake 1991). Tvärt emot Beck pläderar han dock för att teknologin *inte* utgör ett hot, den alstrar inga mega-risker utan producerar istället välfärd och hälsa. Han refererar en mängd undersökningar och data som visar att välfärd, hälsa och livslängd dramatiskt ökat och det har den gjort

tack vare den ekonomiska och teknologiska utvecklingen (Wildavsky 1988):

Overwhelming evidence shows that the economic growth and technological advance arising from market competition have in the past two centuries been accompanied by dramatic improvements in health – large increases in longevity and decrease in sickness.

Wildavskys presenterade några år senare en uppsats på en konferens vars tema var *Why are the healthiest, longest lived nations on the Earth so panicked about their health?* (arrangerad av Harvard Club). Samtliga medverkande i konferensen verkar anse att det finns ett historiskt samband mellan teknologin och vetenskapens utveckling och livslängd och materiell välfärd. I sitt bidrag till konferensen pekar Wildavsky (1991) inte bara på hur dagens människor har en bättre hälsa än gårdagens, han argumenterar även för att de påstådda olägenheterna som teknologin alstrar oftast är falska, nästan falska eller obevisade.

The very Earth itself is said to be in serious danger it could be claimed that ours is the environmental age, the time in which technology ceased to be a liberating force and became, instead, a mechanism for self-enslavement, as if the things we created were destroying us. The claim of harm from technology, I believe, are false, mostly false or unproven.

Wildavsky leder detta påstående i bevis genom att analysera en mängd allvarliga kemiska miljökatastrofer i USA de senaste 20 åren – bland annat katastrofen vid Love Canal, växtgiftet Agent Orange och asbest-frågan.<sup>14</sup> I sin genomgång finner han att vid varje tillfälle var farorna mycket överdrivna, ja i vissa fall existerade det inte ens några faror. I sin analys betonar han hur myndigheter, politiker, media och allmänheten var med att konstruera en bild av att det förelåg en akut fara – vilket enligt Wildavsky saknade grund.

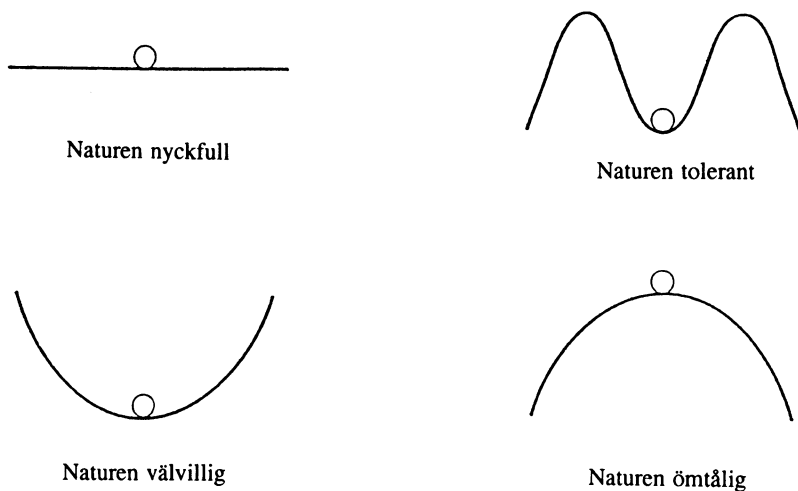
Både Ulrich Beck och Aaron Wildavsky betonar kulturens och samhällets viktiga roll i skapande av riskuppfattningar. Trots denna likhet kommer de till radikalt olika slutsatser vad gäller dagens risker. Beck är i det närmaste att se som en gammaltestamentlig profet som manar sitt folk till bättring och förändrat sinne för att undvika en kommande katastrof. Vetenskap och teknologi utvecklas otroligt snabbt och står utanför politisk och social kontroll och om inget görs snabbt återstår endast domedagen. Wildavsky är i det närmaste den optimistiske ledaren som talar om för sitt folk att eventuella farhågor är grundlösa, att de är på rätt väg och genom att fortsätta på den kommer de fram till ett land som flödar av mjölk och honung.

I sina teorier argumenterar både Beck och Wildavsky för att alla risker är sociokulturella konstruktioner men det verkar inte hindra dem från att uttala sig om hur saker och ting faktiskt är. Samtidigt har de helt olika bedömningar av i vilken utsträckning miljöproblem är reella eller inte. Skälet till det är att de har olika natursyner som gör att de tolkar verklig-

heten (i det här fallet teknologins roll och miljöhotens realitet) på helt olika sätt.

### *Natursynens ofrånkomlighet*

Douglas & Wildavsky (1983) sökte ett svar på varför vissa kulturer såg världen på ett visst sätt medan andra såg den på ett helt annat sätt. Holling (1979) hade tidigare funnit att miljövärdars val av strategier berodde på hur de tolkade naturen, vilken natursyn de hade. När de stod inför en beslutssituation där de hade bristfällig information så antog de att naturen betedde sig på ett visst sätt. Holling reducerade antalet natursyner till tre övergripande kategorier ("naturmyter") – välvillig (benign), ömtålig (ephemer) och tolerant (perverse/tolerant). Schwarz & Thompson (1990) lade senare till en fjärde kategori, nyckfull (capricious). De fyra natursyner illustrerades genom en bolls beteende i ett landskap:



*Figur: Fyra natursyner*

En *välvillig* natursyn innebär att naturen är förutsägbar, robust, stabil och förlåtande mot mänskliga ingrepp. Hur mycket våld människan än för mot naturen så kommer bollen att rulla tillbaka till sitt utgångsläge. En *ömtålig* natursyn är det rakt motsatta. Naturen är mycket skör och oförlåtande. En mänskligt ingrepp kan lätt utvecklas till en katastrof – ett relativt litet mänskligt ingrepp rubbar bollens jämvikt högst upp på kullen och bollen rullar utför stupet. En *tolerant* natursyn är en slags kombination av de två ovanstående natursynerna. Inom vissa gränser uppträder naturen förutsägbart och är förlåtande till sin karaktär. Dock finns det en

gräns och passerar den negativa mänskliga påverkan denna gräns så byter naturen karaktär och blir oförutsägbar. Slutligen, den *nyckfulla* natursynen innebär att naturen är totalt oförutsägbar och omöjlig att styra. Förträdare för denna natursyn har en agnostisk syn på framtiden: vi kan aldrig veta om naturen utvecklas mot en katastrof eller inte. Och även om vi hade denna kunskap har vi inte makt att styra över naturen.

Enligt Schwarz & Thompson (1990) relaterade dessa natursyner till fyra olika livsstilar och rationaliteter. Såväl forskare som lekmän nalkas världen utrustade med sin (oftast omedvetna) natursyn. Trots att både Beck och Wildavsky utgår från en konstruktivistisk ansats och trots att båda i mångt och mycket tar den naturvetenskapliga kunskapen för given har de diametralt olika syn på åt vilket håll nuvarande utvecklingen leder. Anledningen till det är att de i grunden har olika natursyner. Wildavskys syn på naturens tålighet kännetecknas av stor optimism – naturen är *väl-villig*, den är robust och förlåtande mot mänskliga ingrepp. Beck natursyn är den motsatta. Naturen är *ömtålig* och dagens användning av teknologi och vetenskap gör att vi snabbt närmar oss avgrunden. Hela hans teori om modernitetens mörka baksida och mänsklighetens utsatthet är baserad på denna natursyn.<sup>15</sup>

### *Vetenskapstroende konstruktivister?*

Beck och Wildavsky har en annan likhet, nämligen deras stora tilltro till att vetenskapen är kungsvägen till miljöproblemens lösning. Att vetenskapen idag är en del av problemet snarare än dess lösning (vilket f.f.a Beck argumenterar för) beror på vetenskapens relation till makten – såväl den ekonomiska som den politiska. Det är ”big business” och ”big government” som anlitar och använder sig av vetenskapen för att fortsätta den utveckling som leder till risksamhället. Beck (1992a, kap. 7) kritiserar vetenskapen men för samtidigt fram att denna kritik – som bör ske via domstolar, offentliga diskussioner och medier – ska vara vetenskapligt informerad (Beck 1992b:119):

My suggestion contains two interlocking principles: first, carrying out a division of powers and second, the creation of a public sphere. Only a strong, competent public debate, ”armed” with scientific arguments is capable of separating the scientific wheat from the chaff and allowing the institutions for directing technology – politics and law – to reconquer the power of their own judgement./ . . / The public sphere in cooperation with a kind of ”public science” would be charged as a second centre of the ”discursive checking” of scientific laboratory results in the crossfire of opinions.

Wildavsky har en betydligt mer positiv bild av samhällets rådande utveckling men hävdar samtidigt att det finns mycket att förbättra. Han ser teknologins positiva roll och även han argumenterar för att vetenskapen är mycket viktig i lösandet av dagens miljöproblem. Precis som Beck argumenterar han för en reorganisering av vetenskap och teknologi. Trots att

deras egna teorier säger det motsatta verkar dessutom både Beck och Wildavsky anse att fysik och biologi producerar säker kunskap. När geografen John Adams (1995:194) nalkas den samhällsvetenskapliga teoribildningen kring risker och finner att Beck och Wildavsky tillmäter vetenskapen en så viktig roll i skapandet av en alternativ samhällsutveckling, detta trots den långtgående och konstruktivistiska kritik de samtidigt riktar mot vetenskapen, så utbrister han: "It is almost as if the authors have not read their own books"!

Trots att Wildavsky i sin bok (författad tillsammans med antropologen Mary Douglas) *Risk and Culture* (1983) inleder med att säga att mänskligheten är dömd att leva under osäkerhet, det finns ingen fast grund, inte ens för vetenskapen, och trots att han i en senare artikel (Wildavsky & Dake 1991) argumenterar för att kunskap har mycket liten relation till riskuppfattning eftersom de alltid är kulturellt och socialt bestämda, så argumenterar han i den ovan refererade rapporten för att vetenskap och teknologi står på säker grund. Dessutom anser han att hans perspektiv och kunskap är mer i överensstämmelse med vetenskapliga bevis än andras när han argumenterar för att de flesta påståenden om teknologins negativa effekter är falska, nästan falska eller obevisade.

Den positiva natursyn som Wildavsky har får honom att kritisera USAs naturvårdsverk och livsmedelsverk för att ställa onödigt stränga krav på företag, krav som hindrar skapandet av nationell välfärd. Utifrån sin pessimistiska natursyn anser Beck det motsatta, att myndigheter och politik har alltför liten kontroll över dagens vetenskap och teknologi, den nukleära och kemiska industrin håller på att förgifta världen för sin egen kommersiella vinnings skull. Beck refererar till en mängd exempel på bristande kontroll över farliga verksamheter, medan Wildavsky pekar på en mängd exempel där kontrollen varit alltför omfattande och hämmat produktionen.

### *Bristen på reflexivitet*

Såväl Beck som Wildavsky baserar sina slutsatser vad gäller dagens risker och utveckling på att det finns objektiva förhållande i naturen som vetenskapen kan upptäcka. En av Becks centrala teser är att det moderna samhället genererar risker som utgör ett allt större hot mot mänskligt liv. Och Wildavsky argumenterar för att den riskuppfattning som uppstod i samband med de amerikanska kemiska miljökatastroferna var på tok för stark, det fanns ingen objektiv grund för att det förelåg en akut fara. I sina teorier argumenterar både Beck och Wildavsky för att alla risker är sociokulturella konstruktioner, men det verkar inte förhindra dem från att uttala sig om hur saker och ting faktiskt är – riskers realitet eller brist på realitet och åt vilket håll utveckling för närvarande går. Man skulle kunna uttrycka det som så att trots att de båda är medvetna om att risker är kultu-

rellt konstruerade så frigör det dem inte från kulturens grepp. Det är detta som gör att de tolkar verkligheten (i det här fallet teknologins roll och miljöhotens realitet) på helt olika sätt.

Därmed kan olikheten i deras bedömningar ses som stöd för en konstruktivism som säger att alla personers riskuppfattning – även renomméerade professorer som Beck och Wildavsky – är präglad av deras sociala erfarenhet och kulturella tillhörighet. Men Beck och Wildavskys olika ståndpunkter kan även tolkas som ett stöd för behovet av en realistisk utgångspunkt. Båda två utgår från att miljöproblemens validitet kan bedömas, problemet är det att de inte kritiskt reflekterar över sina egna utgångspunkter, natursyner och tolkningar. Även om deras riskbedömningar är socialt präglade innebär det inte att de behöver vara ovetande om dessa bedömningars grunder. Mary Douglas, till exempel, visar på möjligheten att kritiskt reflektera över sina egna preferenser och sin egen natursyn och uppmanar andra forskare att göra detsamma (Douglas 1992:266):

I hope you heard me then. I was using the appropriate myth of nature, that she is only robust within limits, to support my preferred cultural form. I expect to hear you doing the same through this congress.

Genom att distansera sig från sin egen övertygelse, genom att tillämpa den konstruktivistiska ansatsens reflexivt på sin egen bedömning tvingas man argumentera på en annan nivå där man tvingas kritiskt pröva sina egna utgångspunkter. Problemet är att Beck och Wildavsky tar sina olika utgångspunkter och natursyner för givna.

## Sociologi eller humanekologi?

I dagens allmänna debatt verkar samhälle och natur lätta att skilja åt. Det rör sig om två autonoma sfärer, den ena studerad av naturvetenskap och den andra av samhällsvetenskap. I denna debatt fokuseras dels hur människan påverkar naturen och dels hur den förändrade naturen påverkar människans livsbetingelser. I sin genomgång av hur sociologin historiskt har sett på denna relation finner Dickens (1992:18–59) att sociologin antingen ignorerade samspelet mellan samhälle och natur eller sett den som en enkelriktad kausal relation där antingen naturen ensidigt påverkade samhället eller samhället ensidigt påverkade naturen. Som vi sett ovan söker Dunlap och Catton att utveckla en sociologisk ansats som fokuserar relationen mellan samhälle och natur. Även om Dunlap och Catton undviker en ensidig determinism så finner jag deras renodlade distinktion mellan samhälle och natur problematisk. Samhällets relation till naturen är inte extern utan intern. Beck, Giddens & Lash (1994:vii) skriver:

But ecological issues have come to the fore only because the "environment" is in fact no longer external to human social life but thoroughly penetrated and reordered by it. If hu-

man being once knew what "nature" was, they do so not longer. . . . The social and natural worlds today are thoroughly infused with reflexive human knowledge.

Trots Dunlap & Cattons massiva lansering av sin ansats så har den inte varit speciellt lyckosam och de beskriver den fortfarande – femton år efter deras första presentation av den – som en "new and still small specialization that represents a deviation from sociology's tendency to ignore environmental problems" (Dunlap & Catton 1993:1). Istället för att utveckla en miljösociologi där naturen ses som en faktor som ska inkluderas bland en mängd sociala faktorer kanske det istället krävs en ny typ av samhällsteori, en teori som i Benton (1991) och Martells (1994) anda söker upphäva sociologins fasthållande vid en anti-naturalistisk ansats? Eller kanske är den traditionella sociologins perspektiv med exkludering av icke-sociala faktorer fortfarande det perspektiv som är mest relevant och fruktbart? Frågan gäller sociologins förhållande till andra discipliner där å ena sidan Yearley hävdar ett renodlat sociologiskt perspektiv där sociologen ska avgränsa sig från andra ämnen och enbart söka sociala förklaringar på sociala fenomen och å andra sidan Catton & Dunlap, Dickens och Martell som hävdar att sociologin måste öppna sig mot andra ämnen och integrera deras perspektiv i sin förklaringsmodell. Denna fråga har jag inte nämnvärt berört i denna artikel, men låt mig avslutningsvis säga något om den genom att diskutera just Durkheims syn.

Durkheim betonade att social fakta antingen skulle förklaras kausalt med hänvisning till andra sociala fakta eller funktionellt med hänvisning till dess sociala funktion. Detta innebar dock *inte* – som man förleds att tro i Catton och Dunlaps kritik – att han fullständigt förkastade psykologins och biologins betydelse annat än att de var irrelevanta i en *sociologisk* analys. I synen på naturen och biologins roll så skiljer sig därmed hans syn starkt från Comte och Spencer som pläderar för att samhällsvetenskapen skulle baseras på den biologiska vetenskapen. Trots Durkheims starka betoning på det sociala så förespråkade han inte en enkel dualism mellan samhälle och natur utan såg istället samhället som en del av naturen samtidigt som det var en autonom verklighet (Durkheim 1976:18 resp. 446):

[E]ven if society is a specific reality, it is not an empire within an empire: it is part of nature, and indeed its highest representation. The social realm is natural realm which differs from the others only by a greater complexity/. . . A society is the most powerful combination of physical and moral forces of which nature offers us an example.

Den sociala nivån är således inte opåverkade av andra nivåer, utan det finns en komplex relation mellan olika nivåer. Relationen är dock sådan att alla nivåer har en viss autonomi vilket gör att varje nivå är i sig själv värd att studera och i sociologins fall är fokuset på den sociala nivån, precis som psykologin fokuserar den individuella nivån och biologin den biologiska nivån.



Durkheim förkastar inte ståndpunkten att det finns en relation mellan kunskapens objekt och kunskapen, men denna relation är inte entydig, det rör sig inte om en enkel avspegling utan om en mycket komplex relation. En miljödebatt kan i många fall vara uttryck för att det föreligger ett faktiskt miljöhot, men det behöver inte nödvändigtvis vara så. Utifrån detta synsätt är det fullständigt legitimt att sociologin renodlar sin förklaringsmodell och *inte* öppnar sig mot andra discipliners perspektiv och förklaringsnivåer. Mot detta synsätt står dock de som hävdar att sociologin måste integrera andra discipliners perspektiv och andra faktorer än sociala för att mer fullödigt förstå och förklara miljöproblematiken. Utgångspunkten för denna ståndpunkt verkar vara att man anser att sociologin ska ge ett fullödig belysning av miljöhoten och därför inte kan begränsa sitt perspektiv till att bara diskutera de sociala faktorerna. Martell (1994:131, 133, 134 resp. 136) hävdar att:

Explanation of environmentalism can be *too* sociological . . . In reducing environmentalism to social causes they deny the validity of the content of environmental discourse. . . / Sociology has the chance in its encounters with the non-human world to be more naturalistic and objectivist and less socially reductionistic in its understandings / . . / Sociological analysis should incorporate natural environmental factors in order to get a full and complete understanding of the rise of the green movement. . . / a full and complete understanding requires the inclusion of natural environmental factors and society-nature interactions within the sociological rubric. Sociology needs to break with anti-naturalism and include natural environmental factors and society-nature interactions if it is to give an adequate account of the rise of environmentalism.

Visst ligger det mycket i Martells kritik *förutsatt* att ambitionen är att ge en heltäckande förklaring av ett fenomen (i detta fallet miljöhoten). Men vilka discipliner företräder en så långtgående ambition? Vad jag vet gör ingen det. Och om sociologin ska inkludera ekologiska faktorer för att göra en mer fullödig analys av miljöproblematiken så bör väl det även innebära att naturvetenskapen bör inkludera sociala variabler i sin analys av miljöproblemen? Och är inte konsekvensen av Martells förslag att alla discipliner, naturvetenskapliga såväl som samhällsvetenskapliga, bör förvandlas till någon typ av tvärvetenskaplig humanekologi? Eftersom jag i denna uppsats inte gjort någon mer systematisk argumentation om sociologins relation till andra discipliner nöjer jag mig med att påpeka att det finns skäl till att förhålla sig tveksam till förslaget att sociologin ska inkludera andra discipliners perspektiv och icke-sociala faktorer.

Den andra frågan, och som varit denna artikels fokus, handlar om hur vår kunskap om naturen förhåller sig till naturen själv, det vill säga frågan om realism och konstruktivism. Jag har betonat att kunskap om naturen inte framspringer ur naturen själv utan är en social skapelse. Det vi vet om naturen är alltid en produkt av våra sociala tolkningar. Samtidigt har jag hävdat att denna kunskap har relation till naturen själv. Våra kulturella

konstruktioner är anpassade till verkligheten, de har en referens till den. Det är grunden till att Beck kan hävda att lekmannen bör ha stor kompetens att själv göra riskbedömningar genom sin kulturellt färgade riskuppfattning. Tolkningen har ett objekt, det är en social konstruktion av någonting.

Sociologin har en viktig uppgift i att kritiskt analysera hur miljöproblemen socialt definieras. Den har, anser jag, också en stor uppgift i att granska validiteten i olika utsagor om miljöproblem. Denna granskning bygger, likt alla granskningar på en osäker grund i den bemärkelsen att grunderna för vårt perspektivval och tolkning alltid kan ifrågasättas. Samtidigt behöver det inte innebära att kunskapen är grundlös. Genom att kritiskt och reflexivt granska sina egna premisser – kunskapssteoretiska såväl som ontologiska (bl.a. i form av natursyn) – kan sociologin ge substantiella bidrag till diskussionen om vilka miljöproblem som faktiskt föreligger, detta utan att förlora sin sociologiska identitet.

Slutligen, Dunlap och Catton påstår att sociologer varit tysta i miljödebatten på grund av sin exkludering av ekologiska faktorer i sin sociologiska analys. I motsats till det tror jag att en betoning på den sociala dimensionen i kunskapsproduktionen faktiskt kan vara det bästa sättet för sociologer att bli en röst i debatten. De miljöproblem som förs fram är i mångt och mycket ett resultat av en maktkamp, det finns intressen som kämpar för att vissa fenomen ska framstå som miljöproblem och andra inte. Att kritiskt analysera denna sociala kamp är kanske ändå sociologins viktigaste uppgift? För om inte sociologin gör det, vilken disciplin ska då göra det? Kanske kan vi då besvara Douglas (1992:256) fråga:

Presumably individual sociologists are engaged in this fervent discussion of the future of our globe. But I do not hear loud or clear professional voices. In every scientific overview I read some tribute to what is called "the social component", but I do not see that the sociologists feel bound to engage professionally on what this social component is and how it works.

#### NOTER

<sup>1</sup> Jag vill rikta ett tack till Göran Sundqvist, Avdelningen för vetenskapsstudier, Göteborgs universitet, som kommenterat en tidigare version av denna uppsats.

<sup>2</sup> Miljömedvetandet behöver givetvis inte vara baserat i ett genuint engagemang för en bättre miljö utan i många fall kan det vara instrumentellt baserat: företag försöker framställa sina produkter som mer miljövänliga än andras för att därmed skapa imperfekt konkurrens, nästan all offentlig miljöpolitik har utvecklats ur ett nationellt egenintresse och inte för den globala miljöns eller mänsklighetens skull, många miljöorganisationer strävar efter att öka (eller vidmakthålla) sitt medlemsantal och resurser genom att profilera sig gentemot andra miljöorganisationer, forskare för fram sin disciplin och sitt forskningsintresse för att erhålla såväl ekonomiskt stöd som social auktoritet.

<sup>3</sup> Buzan (1991:18) delar in de säkerhetspolitiska hoten i fem kategorier: militära, politiska, sociala, ekonomiska och ekologiska.

- <sup>4</sup> I artikeln benämner Catton och Dunlap (1978a) det nya paradigmet "the New Environmental Paradigm" (NEP) och det traditionella (antropocentriska) paradigmet för "the Human Exceptionalism Paradigm" (HEP). På grund av den kritik som riktats mot dessa benämningen reviderade de dem senare till "the New Ecological Paradigm" respektive "the Human Exemptionalism Paradigm" (Dunlap & Catton 1979a:250).
- <sup>5</sup> Dunlap och Catton (1983) argumenterar vidare för att det finns tre typer av fysisk omgivningen, nämligen den naturliga, den modifierade och den byggda miljön. Gemensamt för alla tre är att de har referens till den fysiska naturen.
- <sup>6</sup> Benton (1991, 1993) och Dickens (1992, 1993) diskuterar explicit sociologins relation till naturvetenskapen i allmänhet och biologin i synnerhet.
- <sup>7</sup> Begreppet natur är – tillsammans med begreppet rum – ett av kulturgeografins centrala begrepp. Samtidigt har kulturgeografen sedan 1960-talet sökt ersätta natur med andra begrepp som t ex ekosystem (Lidskog 1995).
- <sup>8</sup> Dickens nämner detta beroende endast i en fotnot till det fjärde kapitlet, där han skriver om Bentons uppsats (1991) att "This is a key paper in support of this chapter's argument and indeed for this study as whole" (Dickens 1992:121, not 6).
- <sup>9</sup> Här bör nämnas att samhällsutvecklingen i det närmaste utplånat denna typ av natur. Var finns den orörda naturen idag? I varje fall är det inte i planlagda nationalparker. Och även på platser där människan till synes inte direkt påverkar den lokala floran och faunan så gör hon det indirekt vida miljöföroreningar. Det är denna utveckling som amerikanen McKibben beskriver i boken *The End of Nature* (1989) där han argumenterar för att den orörda naturen har ersatts med en post-natur. Giddens (1994:77) beskriver samma sak med begreppen "natur" och "miljö", där det förra avser det som är opåverkat av mänsklig aktivitet och det senare avser en natur som är penetrerat och omgestaltad av människan. På ett liknande sätt, fast mer historiskt orienterat perspektiv, argumenterar Richards (1986) att människans alltmer långtgående kontroll över naturen har sedan 1700-talet transformerat den till ett antropogent determinerat system. Jfr med begreppen "socialised nature" (Beck 1992a) och "socially created environment" (Dickens 1993, Giddens 1991).
- <sup>10</sup> Biologi, fysik, biofysik och ekologi är de naturvetenskapliga discipliner som samhällsvetare ofta anger som viktiga för att förstå naturen. I vissa fall ses dessa nivåer till och med som synonyma med naturen. Vårt att notera är att jag inte funnit någon samhällsvetare som apostroferar kemins och biokemins betydelse.
- <sup>11</sup> Kanske kan man istället uttrycka det som så att naturen har ett språk som inte har någon motsvarighet i människans: "Om ett lejon kunde tala så skulle vi inte förstå honom" för att dra en parallell till Wittgenstein tankar om språket (1953:223e).
- <sup>12</sup> Se till exempel Avfallsforskningsrådets forskningsprogram "Forskning för ett avfallsnålt samhälle" (1993) och Svenska Kommunförbundets program "Kommunala insatsers betydelse för miljö och naturresurser" (1994). I de fall sociologin bedöms vara viktig är det främst för att ge kunskap om människors livsstilar och hur man påverkar och förändrar de ("miljöanpassar beteendet").
- <sup>13</sup> Det är Adams (1995:183–195) som uppmärksammade mig på Beck och Wildavskys olikheter och att dessa olikheter kan relateras till deras olika natursyner.
- <sup>14</sup> Wildavsky skriver att han även tror att en kritisk analys av den globala klimatförändringen, surt regn och ozonskiktets uttunnning skulle belägga hans ståndpunkt men att han i denna uppsats inte har utrymme för denna analys utan väljer att koncentrera sig på dessa kemiska miljökatastrofer.
- <sup>15</sup> Becks teori är mycket mångtydig, inte minst på grund av hans stilistiska talang. I hans *Risk Society* kan man finna belägg för olika natursyner, men jag anser att denna natursyn är den mest grundläggande, den är grunden för hans tes om och kritik av utvecklingen mot ett risksamhället.

## REFERENSER

- Adams, J. (1995) *Risk* London: UCL Press.
- Beck, U. (1987) "The Anthropological Chock: Chernobyl and the Contours of the Risk Society", s. 153–165 i *Berkeley Journal of Sociology* 32.
- Beck, U. (1992a) *Risk Society. Towards a New Modernity* London: SAGE.
- Beck, U. (1992b) "From industrial society to risk society: Questions of survival, social structure and ecological enlightenment", s. 97–123 i *Theory, Culture & Society* 9.
- Beck, U. (1994a) "The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization", s. 1–55 i Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1994b) "Self-Dissolution and Self-Endangerment of Industrial Society: What Does This Mean?", s. 174–183 i Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. Giddens, A. & Lash, S. (1994) "Preface", s. vi–viii i Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* Cambridge: Polity Press.
- Benton, T. (1991) "Biology and Social Science: Why the Return of the Repressed should be given a (Cautious) Welcome, s. 1–29 i *Sociology* 25 (1).
- Benton, T. (1993) *Natural Relations. Ecology, Animal Rights & Social Justice* London: Verso.
- Bhaskar, R. (1989) *The Possibility of Realism* Hempel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Brante, T. (1993) "Den sociala konstruktivismen inom medicinsk sociologi och teknologistudier", s. 19–52 i *VEST. Tidskrift för vetenskapsstudier* 6 (1).
- Buzan, B. (1983) *People, States and Fear. The National Security Problem in International Relations* London: Harvester Wheatsheaf [1st edition].
- Buzan, B. (1991) *People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era* London: Harvester Wheatsheaf [2nd edition].
- Carson, R. (1962) *Silent Spring* Boston: Houghton Mifflin (på svenska 1963 *Tyst Vår*. Stockholm: Tidens förlag).
- Catton, W. R. Jr. & Dunlap, R.E. (1978a) "Environmental Sociology: a New Paradigm, s. 41–49 i *The American Sociologist* 13 (February).
- Catton, W. R. Jr. & Dunlap, R.E. (1978b) *Paradigms, Theories, and the Primacy of the HEP-NEP Distinction* Pullman: Washington State University.
- Catton, W. R. Jr. & Dunlap, R.E. (1980) "A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology, s. 15–47 i *American Behavioral Scientist* 24 (September/October).
- Dawkins, R. (1976) *The Selfish Gene* Oxfords: Oxford University Press.
- Dickens, P. (1992) *Society and Nature. Towards a Green Social Theory* London: Harvester Wheatsheaf.
- Dickens, P. (1993) "Society and Nature", s. 121–166 i *Developments in Sociology* 9.
- Dietz, T. & Rycroft, R. (1987) *The Risk Professionals* New York: Russell Sage Foundation.
- Dietz, T., Stern, P.C. & Rycroft, R.W. (1989) "Definitions of conflict and the legitimation of resources: The case of environmental risk", s. 47–70 i *Sociological Forum* 4 (1).
- Douglas, M. (1992) "A Credible Biosphere", s. 255–270 i hennes *Risk and Blame. Essays in Cultural Theory* London: Routledge.
- Douglas, M. (1986) *Risk Acceptability According to the Social Sciences* London: Routledge & Kegan Paul.
- Douglas, M. & Wildavsky, A. (1983) *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological Risk* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Duncan, O.D. (1959) "Human ecology and population studies", s. 352–384 i Hauser, P.M. & Duncan, O.D. (eds.) *The Study of Population* Chicago: University of Chicago Press.

- Duncan, O.D. (1961) "From Social System to Ecosystem", s. 140–149 i *Sociological Inquiry* 31.
- Dunlap, R.E. (1980) "Paradigmatic Change in Social Science: From Human Exemptionalism to an Ecological Paradigm", s. 5–14 i *American Behavioral Scientist* 24 (1).
- Dunlap, R.E. & Catton, Jr., W.R. (1979a) "Environmental Sociology", s. 243–273 i *Annual Review of Sociology* 5.
- Dunlap, R.E. & Catton, Jr., W.R. (1979b) "Environmental Sociology: A Framework for Analysis", pp. 57–85 in Oriordan, T. & d'Arge, R.C. (eds.) *Progress in Resource Management and Environmental Planning* Vol 1. Chichester, England: John Wiley.
- Dunlap, R.E. & Catton, Jr., W.R. (1983) "What Environmental Sociologists Have in Common (whether Concerned with –Built or –Natural Environments)", s. 113–135 i *Sociological Inquiry* 53.
- Dunlap, R.E. & Catton W.R., Jr. (1993) "The Development, Current Status, and Probable Future of Environmental Sociology: Toward an Ecological Sociology" *The Annals of the International Institute of Sociology . Proceedings of the XXXth Congress Plenary Sessions on Ecology, World Resources and the Quality of Social Life* New Series, Vol. 3.
- Durkheim, E. (1976) *The Elementary Forms of the Religious Life* London: Allen & Unwin.
- Eyerman, R. & Jamison, A. (1991) *Social Movements. A Cognitive Approach* Cambridge: Polity Press.
- Freudenburg, W.R. & Gramling, R. (1989) "The Emergence of Environmental Sociology: Contributions of Riley E. Dunlap and William R. Catton, Jr.", s. 439–452 i *Sociological Inquiry* 59 (4).
- Giddens, A. (1991) *Consequences of Modernity* Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1994) "Living in a post-traditional society", s. 59–106 i Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* Cambridge: Polity Press.
- Graham, Jr., F. (1971) *Efter Tyst Vår* Stockholm: Tidens förlag.
- Hillmo, T. & Lohm, U. (1990) "Naturens ombudsmän", s. 86–122 i Beckman, S. (ed.) *Miljö, media, makt* Stockholm: Carlssons.
- Holdren, J. (1983) "The Risk Assessors" [recension av M. Douglas & A. Wildavskys bok "Risk and Culture"] s. 33–38 i *Bulletin of the Atomic Scientist* 39 (6).
- Holling, C.S. (1979) "Myths of Ecological Stability" i Smart, G. & Stanbury, W. (red.) *Studies in Crisis Management* Montreal: Butterworth.
- Jamison, A. (1993) "Miljörelsens upplösning och skapandet av den globala miljödebatten", s. 55–76 i *VEST. Tidskrift för vetenskapsstudier* 6(3).
- Jamison, A., Eyerman, R., & Cramer, J. (with Lasso, J.) (1990) *The Making of the New Environmental Consciousness. A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kitsuse, J.I. & Spector, M. (1981) "The Labeling of Social Problems", s. 198–206 i Rubington, E. & Weinberg, M.S. (eds.) *The Study of Social Problems* New York: Oxford University Press.
- Lash, S. & Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space* London: SAGE.
- Lidskog, R. (1995) *Society, Space and Nature. Towards a Sociological Re-conceptualization of Nature* Uppsats presenterad vid det nordiska forskarsymposiet om miljö och samhälle, Göteborg, 13–15 juni 1995.
- Lidskog, R., Sundqvist, G. & Sandstedt, E. (1996) *Samhälle, miljö, risk. Sociologiska teorier om det moderna samhällets miljöproblem* Lund: Studentlitteratur.
- Lowe, P.D. & Rüdiger, W. (1986) "Review Article: The Political Ecology and the Social Sciences – The State of the Art", s. 513–560 i *British Journal of Political Science* 16.
- Martell, S. (1994) *Ecology and Society. An Introduction* Cambridge: Polity Press.

- McKibben, B. (1989) *The End of Nature* London: Penguin.
- Nolin, J. (1993a) "Den nya sociala epistemologin – makroperspektivets återkomst", s. 53–73 i *VEST. Tidskrift för vetenskapsstudier* 6 (1).
- Richards, J.F. (1986) "World Environmental History and Economic Development", kapitel 2 i Clark, W. & Munn, R.E. (red.) *Sustainable Development of the Biosphere* Cambridge: Cambridge University Press.
- Sayer, A. (1992) *Method in Social Science* [2nd revised edition] London: Routledge.
- Schwarz, M. & Thompson, M. (1990) *Divided we Stand: Redefining Politics, Technology and Social Choice* Hempel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Thompson, M., Ellis, A. & Wildavsky, A. (1990) *Cultural Theory. or, Why all that is Permanent is Bias* Boulder, Colorado: Westview.
- Wildavsky, A. (1988) *Searching for Safety* Oxford: Transition.
- Wildavsky, A. (1991) "If claims of harm from technology are false, mostly false or unproven, what does it tell us about science?", kapitel 10 i Berger, P. et al. *Health, Lifestyle and Environment* London: Social Affairs Unit/Manhattan Institute.
- Wildavsky, A. & Dake, K. (1990) "Theories of risk perception: Who fears what and why?", s. 41–60 i *Daedalus*.
- Williams, R. (1976) *A Vocabulary of Culture and Society* London: Fontana.
- Wilson, E.O. (1975) *Sociobiology. The New Synthesis* Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University.
- Wittgenstein, L. (1953) *Philosophical Investigation* Oxford: Basil Blackwell.
- Wynne, B. (1993) "Vetenskaplig kunskap och den globala miljön", s. 3–24 i *VEST. Tidskrift för vetenskapsstudier* 6 (3).
- Yearley, S. (1991) *The Green Case. A Sociology of Environmental Issues, Arguments and Politics* London: Routledge.

#### ABSTRACT

Sociology, as it came to be constructed from the late 19th century onwards, deliberately concentrated on human societies, giving little attention to the natural world which constitutes the very condition of its existence and development. Today, some sociologists claim that the environmental problems of today constitute a challenge to this classical sociological understanding. By critically discussing environmental sociologists' claim for the necessity to include biophysical facts in sociological analysis, this article seeks to elaborate a sociological perspective on environmental problems. From the point of view of epistemology and the sociology of knowledge, the article contrasts naive realism with social constructivism. It is here stated that even though social constructivism seems to be more in line with sociological thought a realistic standpoint regarding the environmental threat seem to be a necessity. By way of conclusion it is stated that a proper sociological understanding has to take into account nature's constructedness as well as realistic side. Thus nature cannot be understood outside of society or society outside of nature.

# Risk och kärnavfall

– En studie av det moderna samhällets experter<sup>1</sup>

GÖRAN SUNDQVIST

Avdelningen för vetenskapsstudier, Göteborgs universitet

Brogatan 4, 413 01 Göteborg

## Introduktion

Det talas ofta om experternas ökande betydelse i det moderna samhället; att experterna är vårt nutida prästerskap, som utifrån sina esoteriska och ogenomträngliga kunskaper talar om för oss andra hur vi bör agera och vad som är bäst för oss. Inte minst i Sverige har denna diskussion varit livaktig under senare år, understödd av samhällsvetares kritiska analyser av den paternalistiska staten och den sociala ingenjörskonsten.<sup>2</sup>

På senare år har ett antal internationellt framträdande sociologer tagit fatt i frågan om experternas roll i det moderna samhället, och hur kommunikationen mellan experter och lekmän sker (Beck 1992, 1994; Beck, Giddens & Lash 1994; Giddens 1990, 1991; Lash 1993; Lash & Urry 1994; Luhmann 1993). Denna diskussion är inte begränsad till frågan om experterna, utan tacklar mycket breda frågeställningar om det moderna samhällets grundläggande funktionssätt och karaktärsdrag, exempelvis frågan om modernitet kontra postmodernitet. De globala miljöproblemen och de teknologiskt skapade riskerna utgör en viktig fond för diskussionen.

Startpunkten kan sättas till publiceringen av Ulrich Becks bok *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*, som kom ut på tyska 1986 (Beck 1992). Beck hävdar här att det är dags för sociologerna att skifta fokus. Alltsedan klassikernas dagar har sociologer inriktat sig på den sociala frågan, dvs klassfrågor och fördelningen av välfärden i samhället. Den fråga som tilltar i betydelse och nu pockar på sociologernas uppmärksamhet är, enligt Beck, riskfrågan, dvs de samhälleligt producerade riskerna. Dessa risker ställer samhället och medborgarna inför helt nya frågor och hot, som inte är möjliga att förstå som klassbaserade fördelningsproblem. Det är inte längre hållbart att förklara dem som latent och oönskade sidoeffekter av den industriella utvecklingen och välfärdsproduktionen (Beck 1992:19ff). Miljö- och riskfrågorna tvingar därför sociologerna att revidera gamla teoretiska uppfattningar. Främst gäller detta förståelsen av den moderna vetenskapen och tekniken, och det är här frågan om experterna kommer in.

I *The Consequences of Modernity* (1990) skisserar Anthony Giddens en teoretisk ram för det moderna samhällets expertberoende. Han lanserar här termen *expertsystem*. Utifrån denna term vill han inte endast hävda att

vi är beroende av råd och hjälp från experter då vi inte längre klarar ut vår vardagstillvaro. Starkare hävdar han att det moderna samhället *konstitueras* av expertsystem (Giddens 1991:20, 29). Det är inte experterna som individer eller den samlade gruppen av experter som intresserar Giddens, inte heller deras kunskaper (den s k expertisen), utan experterna som system.

De frågor som Beck och Giddens ställer handlar om det moderna samhällets teknifiering och om politikens nya villkor.<sup>3</sup> Expertberoendet ställer såväl vardagslivet som politiken inför en ny situation. Dessa frågor har under flera decennier också varit centrala för en annan sociologisk auktoritet, Jürgen Habermas, som tidigt utförde en kritik av det rationella och teknokratiska samhället (Habermas 1971) och sedan arbetat vidare med att begreppsliggöra och analysera relationen mellan system (t ex vetenskap och teknik) och livsvärld (Habermas 1984). Helt nya kan alltså inte dessa frågeställningar sägas vara.

Denna artikel tar sin utgångspunkt i en granskning av Giddens' teori om expertsystem och experter. Skälet till detta är att teorin, om än skissartad, är en av de mest systematiska som formulerats för att analysera det moderna samhällets expertberoende. Den förtjänar därför en utförlig diskussion och att konfronteras mot andra teorier. Emellertid är Giddens' teori abstrakt och bör kompletteras med mer specifika resultat som jag främst hämtar från den vetenskapssociologiska forskningen. Min överordnade ambition är positiv, även om jag delvis utför en kritik av Giddens' teori. Syftet är att föra fram en teoretisk ram utifrån vilken experternas roll i det moderna samhället kan analyseras.

Utifrån dessa teoretiska avsnitt analyseras sedan ett konkret fall, nämligen hanteringen av det svenska kärnavfallet. Ingen annan fråga symboliserar diskussionen om det moderna samhällets risker bättre än kärnkraft och kärnavfall. Frågan om kärnavfallets slutförvaring har livligt diskuterats i svensk politik och samhällsdebatt sedan början av 1970-talet. Debatten har varit starkt polariserad och har till och med fått en regering att avgå.<sup>4</sup> Kärnavfallshanteringen är dessutom en synnerligen expertberoende verksamhet, ett av de alla största FoU-projekten i Sverige. Enligt industrins beräkningar kommer det totala beloppet för slutförvaringen att hamna på c:a 45 miljarder kr (SKB 1994a). Detta fall är därför väl lämpat för att illustrera frågor om risk och expertis i det moderna samhället.

## Giddens om expertsystemen

Experter är enligt Giddens ingen ny företeelse. Expert definierar han då allmänt som en person som är bärare av specialiserad och esoterisk kunskap, vilken uppfattas som valid och oberoende av dem som nyttjar den.



Ett av de främsta kännetecknen på expertkunskaperna är att de sätter tid och rum inom parentes. De utgör därmed en form av kunskap som uppfattas som standardiserad och universell (Giddens 1991:18).

Även förmoderna samhällen har sina experter – magiker och medicinmän – vilka kan konsulteras vid behov. Giddens vill emellertid framhålla en avgörande skillnad mellan experter i förmoderna respektive moderna samhällen. Han uttrycker skillnaden på följande sätt: ”There were experts in pre-modern societies but few technical systems . . .” (Ibid:30). Detta betyder enligt Giddens att medlemmarna av dessa samhällen stod i ett oberoende – utvändigt – förhållande till sina experter. Väljer man att inte konsultera experter så lever man opåverkad av deras kunskaper.

I det moderna samhället förhåller det sig enligt Giddens helt annorlunda. Expertsystemen – eller med en vidare term: de abstrakta systemen – *penetrerar* på ett helt annat sätt än tidigare våra vardagsliv, vare sig vi vill det eller inte.<sup>5</sup> Det finns idag ingen möjlighet att undfly expertsystemen. Elektricitet, vatten och avlopp, telekommunikation, post, bank och skatteindrivning utgör alla expertsystem i Giddens’ mening (Giddens 1990:113). Han inordnar såväl tekniska som administrativa system, men också standardiserade föreställningar och kunskaper under samma breda kategori. System som penetrerar våra föreställningar: massmedia, utbildningssystem, forskningsresultat och terapeutiska metoder är också expertsystem. Giddens framhåller också samhällsvetenskapernas betydelse för allmänhetens förståelse av och orientering i det moderna samhället, dvs den egna omvärlds- och självuppfattningen präglas av samhällsvetenskapliga begrepp och kategorier (Giddens 1991:33f).

Det är alltså inte de enskilda experternas aktiviteter som i första hand intresserar Giddens, utan deras bas: expertsystemen. Expertsystemen utgör det moderna samhällets främsta kännetecken och är konstituerande för det moderna samhället. ” . . . expert knowledge . . . actually *creates* (or reproduces) the universe of events, as a result of the continual reflexive implementation of that very knowledge.” (Giddens 1990:84) Detta betyder att expertsystemen inte är en särskild institution i samhället. De går inte att avgränsa och hänföra till en specifik sektor, utan de är konstituerande för alla samhällsliga institutioner.

Expertsystemen utgör vad Giddens kallar för *frikopplande mekanismer* (disembedding mechanisms), vilka kännetecknas av ” . . . the ‘lifting out’ of social relations from local contexts and their rearticulation across indefinite tracts of time-space.” (Giddens 1991:18) Giddens hävdar här dels att expertsystemen är mycket *vidsträckta* i tids- och rumshänseende, dels att de till stor del är *dolda* för oss. När vi lägger ett brev på en av postverkets många gula lådor så är denna plåtlåda endast en mycket liten del av ett vidsträckt system. Expertsystemen baseras på opersonliga principer,

vilka utvecklas och tillämpas utan hänsyn till lokala kontexter (Beck, Giddens, Lash 1994:84-5).

Denna karaktär av ”frikoppling” innebär att vårt förhållande till expertsystemen inte i första hand är kognitiv utan grundad på *tillit* (trust). Giddens hävdar att denna tillit ytterst baseras på *tro* (faith), dvs investerat förtroende i förväntade resultat (Giddens 1990:27, 83). Oftast har vi en mycket rudimentär kunskap om hur expertsystemen fungerar. Våra möten med systemen är ansiktslösa, men vi litar på dem och så länge de fungerar har vi ingen anledning att över huvud taget reflektera över dem. Detta gäller inte endast för lekmän, också enskilda experter har bräckliga kunskaper om hur systemen som helhet fungerar. Denna oöverblickbarhet som också gäller experterna gör det moderna samhället till ett risksamhälle, innefattande potentiella katastrofer som ingen har möjligheter att till fullo kontrollera (Giddens 1991:138). Beck hävdar att samhället på ett systematiskt sätt producerar denna typ av risker.

Det finns dock även en kognitiv sida i vårt förhållande till expertsystemen. Vi är alla involverade i de olika systemen och har därmed också en konkret erfarenhet av dem. Många tekniska system använder vi regelbundet. Vi skruvar på vattenkranen på morgonen när vi duschar; vi har möjligen också vissa kunskaper om hur vatten- och avloppssystemet är uppbyggt och vi har en erfarenhet av att det brukar fungera. När det inte fungerar vet vi oftast vem vi skall konsultera för att få hjälp; vi ringer rörmokaren. Vi har kanske också sett en rörmokare i arbete. Denna typ av erfarenhetsbaserad kunskap om expertsystemen kallar Giddens för *svag induktiv kunskap* (Giddens 1991:18).

Mötet med rörmokaren är ett tillfälle då expertkunskapen blir konkret och framträder i en specifik, lokal kontext (blir tids- och rumsbunden); det abstrakta får en konkret skepnad. Giddens ser detta som att ”frikopplade” sociala relationer blir *inkopplade* (reembedding) (Giddens 1990:79). När expertsystemet ”inkopplas” förändras tilliten från en *opersonlig förbindelse* (faceless commitment) till en *personlig förbindelse* (facework commitment) (Giddens 1990:80). Vi kan nu hänga upp vår tillit till systemet på en konkret person. Vi har fått se en skymt av tillverkaren eller dennes förlängda arm: reparatören. Dessa möten sker vid bestämda platser (access points) (Giddens 1990:83). *Mötesplatserna* är av stor betydelse för systemens legitimitet och för produktionen av tillit. De kan fungera både som förstärkare eller underminerare av systemens tillit. Deras centrala betydelse gör det viktigt att få kontroll över dessa möten; kontrollen över det konkreta blottandet av systemen. Experterna har ofta större möjligheter att kontrollera dessa möten än vad de som står utanför systemen, lekmännen, har. Giddens anknyter här till Erving Goffmans termer ”frontstage” och ”backstage”. Det är viktigt för expertsystemet att visa upp en

lämplig "frontstage". Kontrollen av tröskeln mellan de två scenerna är av största vikt (Giddens 1990:86).

Mötesplatserna är avgörande för systemens legitimitet. Utöver den ofta bräckliga "svaga induktiva kunskapen" är systemens tillit baserad på erfarenheterna från dessa möten.

Giddens' teori ställer oss inför frågor om expertsystemens betydelse (konstitutiva roll), utbredning och inte minst dess legitimitet. Vem har makten över expertsystemen? Är det över huvud taget möjligt att ställa sig utanför och ifrågasätta dessa system?

## Expertsystemen – en vidareutveckling av fyra teman

I detta avsnitt urskiljs fyra teman i anslutning till diskussionen av expertsystem. Jag avser med detta att komplettera Giddens' teoretiska ram, men också att kritiskt kommentera denna. Följande teman diskuteras:

1. Expertsystemens utbredning och betydelse i det moderna samhället.
2. Gränsdragningen mellan experter och andra aktörer (t ex politiker och lekmän). Frågan om experternas domän och makt.
3. Mötesplatser mellan experter och lekmän.
4. Kunskapsutvecklingen inom expertsystem som ofta konfronteras av lekmän.

Dessa fyra teman skall inte ses som en fullödig komplettering av Giddens' teori. Det är i stället frågan om teman som möjliggör en diskussion av teorin på några viktiga punkter och som samtidigt kan ligga till grund för mer konkreta analyser av expertsystemens samhälleliga utbredning och utformning.

### *1. Expertsystemens utbredning i det moderna samhället*

Att expertsystem i skepnad av stora tekniska system alltmer styr samhällsutvecklingen är ingen ny tanke. Jacques Ellul påstod redan 1964 i en nu klassisk bok, *The Technological Society*, att teknologin är den faktor som starkast präglar samtiden. Han hävdar här att samhällets teknologibe- roende tilltar och utgör en irreversibel process. Teknikens utveckling är skenande och står utanför mänsklig kontroll. Den tekniska utvecklingen går inte att styra politiskt, tvärtom är det tekniken som styr politiken och som liksom det övriga samhället har att anpassa sig till denna. På senare tid har Langdon Winner fokuserat de stora tekniska systemens inflytande över det moderna samhället (Winner 1977, 1986). Utifrån termen *autonom teknologi* (autonomous technology) visar Winner liksom Ellul på tek-

nologins oberoende i förhållande till människans försök att styra den. För Winner är dock inte denna process utan sprickor; det finns vissa möjligheter att göra motstånd och styra de tekniska systemens utveckling.

I anslutning till frågan om i vilken grad expertsystemen präglar samhället vill jag hävda att Giddens överdramatiserar expertsystemen som konstituerande för det moderna samhället. Jag vill också hävda att han – på det abstrakta metaplan han befinner sig – överdriver skillnaden mellan förmoderna och moderna samhällen.

Det är sant att det finns en mängd expertsystem – tekniska, ekonomiska, sociala, kognitiva – som starkt präglar samhället. Det är därför fullt rimligt att hävda att dessa kan betraktas som konstituerande, penetrerande etc. Men detta är inget nytt. Varje samhälle kännetecknas av sådana viktiga och grundläggande system. Vi behöver bara tänka på antropologernas studier av såväl förmoderna samhällen och deras påvisande av gåvosystem, kollektiva representationer, riter och ceremonier, vilka genomsyrar dessa samhällens organisering. Det finns också här personer som har rätten att uttolka systemen och att döma vid överträdelser. Vi kan inom ramen för Giddens' mycket vida definition kalla också dessa förmoderna system för expertsystem. I vissa fall tycks också – tvärtom vad Giddens hävdar – expertberoendet vara starkare i ett förmodernt samhälle. Det moderna samhället kännetecknas av vad Giddens kallar för *institutionell reflexivitet*, vilket innebär ett ständigt omprövande av handlingar utifrån en vetenskap om att det finns alternativ. Detta gäller också lekmäns förståelse av experter och expertsystem. Tvivlet på experter och expertsystem, utifrån det faktum att det existerar en viss kunskapsosäkerhet, utnyttjas också av många lekmän i det moderna samhället. Detta ger lekmannen ett visst oberoende i förhållande till vad experten säger, om inte annat genom att kunna välja vilken expert man sätter sin tillit till.

Alla sociala processer går att tolka som system, men de fungerar på olika sätt och vissa är mer systematiska än andra. Utan precisering blir Giddens' term alldeles för allmän. Allt blir till system och alla blir urskillningslösa till delar av dessa system.

Många av de sociala spänningar och kontroverser som finns i moderna samhällen kommer till uttryck då skilda expertsystem möts, eller vid möten med utanförstående sociala världar. Visst är vi alla en del av expertsystemen; alla svenskar bor i bostäder och i dessa finns såväl vatten som elektricitet. Utifrån denna beskrivning av expertsystemens omfattning och betydelse i det moderna samhället – om än sann på ett mycket abstrakt plan – missar vi mycket av intresse. Bara för att vi alla har två små hål i väggen (elkontakter) så betyder inte detta att vi sitter i samma båt då det ska beslutas om anläggningar för produktion av elektricitet.

Det finns med andra ord många möten mellan expertsystem och sociala världar utanför dessa som inte bör förstås som alltigenom definierade och

bestämda av de förra. Exempelvis möten mellan läkare och patienter vid sjukdomsdiagnosticering. Patienten är till viss del präglad av "expertkontexten" och försöker själv diagnosticera sig så bra som möjligt inför läkaren, kanske också i pseudomedicinska termer. Läkaren besitter en expertmakt som patienten söker *anpassa* sig till. Men det är också ett faktum att läkaren, trots lång utbildning och specialisering, och med en stor samlad erfarenhetsbas i ryggen, ofta har svårt att diagnosticera patienten på ett entydigt sätt. Verkligheten är ofta komplex och denna verklighet är patientens liv, och här är patienten den verkliga experten.

Slutsatsen blir att den sociala världens självständighet mot penetrerande expertsystem ibland är mer intressant att fokusera än den bakomliggande – ofta rätt triviala – penetreringen. Exempelvis hävdar Winner att fokuseringen av intresset till tekniska system och deras effekter döljer underliggande sociala och politiska förhållanden som möjliggör eller hindrar systemens etablering och tillväxt (Winner 1977). Även en bulldozer måste beredas väg! Och denna väg kan inte förklaras av den tekniska artefaktens egen existens.

## *2. Relationen mellan vetenskap och politik – en fråga om gränsarbete*

Giddens diskuterar aldrig frågor kring hur vi politiskt kan hantera expertsystemen, även om han nog skulle hävda att det teknokratiska samhället – dvs ett samhälle med experternas oinskränkta makt och auktoritet – motsägs av ett samhälle där den institutionella reflexiviteten är utbredd. Å andra sidan kan den konstituerande roll som Giddens tilldelar expertsystemen i det moderna samhället tolkas som teknokratins förverkligad.

Erkänner vi oss som politiska demokrater är det emellertid, idealt sett, folket och dess valda representanter som skall sätta gränserna för expertsystemens utbredning, och om inte lägga sig i de innehållsliga frågorna så åtminstone sätta spelreglerna för verksamheten.<sup>6</sup>

Denna fråga är av stort intresse vid konkreta studier av olika expertsystem. Jag skall därför komplettera Giddens' diskussion med ett sociologiskt perspektiv som intresserar sig för hur gränserna mellan politik och vetenskap/teknik utmejslas.

Termen *gränsarbete* (boundary-work) har introducerats av sociologen Thomas Gieryn (1983, 1986, 1994) och tillämpats av bl a Sheila Jasanoff (1987, 1990). Utifrån denna term hävdas ett dynamiskt perspektiv på vetenskapen som innebär att dess gränser mot andra samhällsinstitutioner och kunskapsformer ses som " . . . mångtydiga, flexibla, historiskt föränderliga, kontextuellt variabla, internt inkonsistenta och ibland ifrågasatta." (Gieryn 1983:792) Gieryns perspektiv är aktörsinriktat och intresset riktas

mot hur relevanta aktörer formulerar gränser och sätter upp staket mellan olika aktiviteter.

Gränsen mellan tex vetenskap och politik ses ofta som naturgiven, men är egentligen en konstruktion, en social stängning som av sociologer kan nedmonteras och analyseras som resultatet av sociala strategier. Gränsen är i denna mening godtycklig och inte resultatet av någon "ansiktslös rationalitet" (Gieryn 1994:435). Den sociologiska uppgiften blir därför att förklara "how and why people do boundary-work – how they define 'science' by attributing characteristics that spatially segregate it from other territories in the culturescape . . ." (Gieryn 1994:440)

Sheila Jasanoff har i en serie fallstudier av miljö- och hälsomyndigheter i USA analyserat deras regleringsarbete; hur forskare och byråkrater samspelar vid beslutsfattande och fastställande av policy. Den allmänna slutsatsen är att forskare och byråkrater oftast sluter ett omedvetet och osynligt kontrakt om att inte blanda samman sina roller. Det är nödvändigt att stå varandra nära – forskaren för att vara nyttig och för att få anslag och uppdrag, byråkraten för att underbygga och få legitimitet för sin policy. Om däremot arbetsdelningen mellan forskare och byråkrater blir otydlig riskerar forskarna att anklagas för korruption och byråkraterna för bristande integritet och makt, och för att sitta i knät på sina rådgivare. Kontraktet innebär därför: nära, men inte för nära; nyttig, men inte besudlad (Jasanoff 1990:234f).

På en mer detaljerad nivå är det möjligt att studera spelet mellan olika aktörer och hur de definierar och omdefinierar olika frågor, från vetenskapliga till politiska eller vice versa. "Participants in the regulatory process often try to gain control of key issues by changing their characterization from science to policy or from policy to science." (Jasanoff 1990:14)

Enligt detta perspektiv blir frågan om experternas domän, roll och makt en empirisk fråga att undersöka för sociologer i konkreta studier. Experterna har inte mer makt än de själva kan tillskansa sig eller som andra aktörer tillåter dem att ha. Det finns ingen naturgiven domän som de kan hänvisa till som den rättmätiga.

Giddens hävdar dock den allmänna tesen att experterna i det moderna samhället får en allt större makt eftersom expertsystemens utbredning ökar. Individuella experter lever av att det finns utbredda expertsystem i samhället som behöver handhas, repareras och övervakas. Mot bakgrund av detta säger han vidare att det finns en risk för att andra kognitiva områden hotas och fullständigt utplånas. Till detta vill jag utifrån diskussionen ovan och den tidigare under föregående tema tillfoga att det är en empirisk fråga hur och i vilken grad expertsystemen och deras skötare – experterna – har domän och makt i dagens samhälle. Svaret beror bland annat på hur deras gränsarbete mot andra grupper och andra verksamheter lyckas. En helt avgörande fråga blir här att analysera expertsystemens

gränser mot andra expertsystem och i relation till andra samhällssfärer, vilket Giddens helt försummar.

### 3. Mötesplatser mellan experter och lekmän – en fråga om personliga förbindelser

Alla expertsystem har sina mötesplatser vilka är av avgörande betydelse för systemens tilltro och samhälleliga legitimitet. Förutsatt att lekmännens ”svaga induktiva kunskap” inte säger något annat. Oron för en allvarlig kärnkraftsolycka i Sverige är kopplad till den tillit man som individ känner inför expertsystemet kärnkraft. Denna tillit är som Giddens hävdar ytterst baserad på tro. Det enda man som lekman kan sätta emot experternas riskbedömningar är den erfarenhetsbaserade kunskapen om eventuella tillbud och olyckor man besitter, dvs en svag induktiv kunskap. Kärnkraften har också gett oss sådan kunskap. Av inträffade tillbud (kanske främst Harrisburg) och katastrofer (Tjernobyli) drar vi egna slutsatser. Dessa slutsatser – som kan vara av helt olika slag: det händer bara en gång, det är ryska reaktorer; eller tvärtom: har det hänt en gång kan det hända igen, det är ingen avgörande skillnad mellan svenska och ryska reaktorer – blandas med den tillit vi känner till systemet och deras experter, dvs våra personliga förbindelser.

Brian Wynne har i en serie studier intresserat sig för lekmäns möten med vetenskaplig och teknisk kunskap, bl a deras ointresse (ignorance) för dessa kunskaper (Wynne 1992a, 1994). En slutsats från dessa studier är att förtroende (trust) är en viktig faktor för hur lekmän förhåller sig till kunskapen, om man väljer att ifrågasätta eller inte och om man över huvud taget är intresserad. Människor har ofta större anledning och mer rationella skäl för att inte uppmärksamma olika risker i samhället än experter vanligen tror. Ointresse tolkas därför ofta felaktigt som effekter av otillräcklig information och bristande kunskaper.

Wynne fann i en studie att arbetare vid kärnkraftverk inte var särskilt intresserade av vilka strålningsdoser och vilka risker de utsattes för i sitt arbete. Wynnes tolkning av detta var att de litade på sin arbetsgivare. Om de själva skulle börja rota i dessa förhållanden kunde detta tolkas som en kritik av arbetsförhållandena och därmed av arbetsgivaren (Wynne 1994:380). Med Giddens skulle man kunna tillägga att så länge de anställdas ”svaga induktiva kunskap” inte visar på något alarmerande bryr man sig inte, och om riskerna är stora så skulle nog detta på ett eller annat sätt ha visat sig för dem via deras vardagliga erfarenheter. På detta sätt fungerar den svaga induktiva kunskapen som ett raster. Så länge det inte larmar är vi ignoranta, när det signalerar finns det anledning att sätta sig in i frågorna. Vi växlar då från *tilltro* till att söka *kunskap*, från tro till en kognitiv attityd. Detta sätt att fungera är mest problematiskt när det

gäller risker med små sannolikheter men stora konsekvenser. Eftersom olyckor här är sällsynta är den svaga induktiva kunskapen ibland obefintlig vilket kan leda till en falsk trygghet och alltför stor tillit till dessa system.

Wynne utgår från en konstruktivistisk ansats när han tolkar olika gruppers riskuppfattningar. Alla föreställningar och kunskaper baseras på antaganden och avgränsningar; kunskap produceras utifrån specifika avsikter. Vi bör därför akta oss för att se den ena kunskapen som a priori falsk och den andra som sann när kunskaper möts och råkar i konflikt med varandra. Detta är som tidigare nämnts ett vanligt misstag när man – inte minst från expertsidan – försöker förstå möten mellan experter och lekmän.

Situationer då experter möter lekmän och personliga förbindelser upprättas innebär att experterna måste kunna besvara lekmännens frågor. En teknisk riskberäkning måste kunna göras relevant för lekmän. Ofta är experternas kunskaper starkt specialiserade (idealiserade), abstrakta och generella på ett sätt som inte svarar mot lekmäns konkreta, mer komplexa och differentierade föreställningar. Om experterna inte lyckas göra sin kunskap relevant vid dessa möten beror det lika mycket på att den vetenskapliga kunskapen inte klarar av att fånga den lokala komplexiteten som att lekmännen inte rätt förstått den teoretiska kunskapen (Wynne 1992b).

Även om man enligt en konstruktivistisk och symmetrisk ansats inte principiellt bör sätta en kunskapsform framför en annan så är det ändå ofta i praktiken expertsystemens representanter som formulerar dagordningen. Det är de som vid mötesplatserna har något att berätta, förklara och försvara. De utanförstående – lekmännen – kan fråga, kommentera och komma med alternativ men detta i förhållande till de rådande expertsystemen.

Systemens legitimitetsberoende skall dock inte underskattas. När expertsystem ifrågasätts tvingas experterna träda fram. När det händer incidenter i Barsebäck tvingas såväl kraftindustrins representanter som kärnkraftsmyndigheterna ut på arenan för att "stå upp till bevis", försvara och ingjuta tillit i ett delvis blottlagt och ifrågasatt system. Lyckas de inte att vid dessa tillfällen etablera personliga förbindelser som fungerar tillitsskapande kan legitimiteten undermineras vilket kan påverka expertsystemens framtid.

Termerna gränsarbete, personlig förbindelse och mötesplats hänger samman. Personlig förbindelse handlar om att vid mötesplatser försvara (motivera) dragna systemgränser inför andra. I ett gränsarbete måste det också förekomma personliga förbindelser då gränsättningarna (tolkade som resultatet av sociala erövringar och sociala förhandlingar) försvaras och motiveras inför en extern publik. Här återfinns expertsystemens dynamiska aspekt som inte poängteras tillräckligt starkt av Giddens.



Liksom Wynne poängterar Beck lekmännens *sociala rationalitet* som ofta fungerar som motvikt till experternas *vetenskapliga rationalitet* (Beck 1992:29–30). Denna ger lekmannen en självständighet vid bedömning av expertkunskaper, och kan också fungera som basen för ett gränsarbete för att hindra expertsystemens expansion. En sådan social rationalitet har ingen plats i Giddens' teori. Här inskränks lekmannens roll till ett val mellan att ge eller att undanhålla sin tillit inför olika expertsystem. Någon positiv kunskap anses inte lekmannen kunna bidra med. Att däremot förstå lekmän som agerande utifrån en alternativ (social) rationalitet ger dem en självständig ställning i förhållande till expertsystemen.

#### *4. Expertsystemens kunskapsutveckling – en fråga om vidgad krets av granskare*

Med termen institutionell reflexivitet menar Giddens att det under modernitetens epok inte endast skett en funktionell differentiering av samhället i olika sociala institutioner, utan att dessa institutioner också kännetecknas av att en ständig omprövning och revidering äger rum. Omprövningen utförs av institutionernas ”medlemmar” och deras verktyg är kunskaper. Utifrån nya kunskaper förändras samhällets institutioner på ett medvetet och reflexivt sätt (Giddens 1991:20). Enligt Giddens fungerar den institutionella reflexiviteten på samma sätt både på mikro- och makronivå. Samhällsinstitutionerna ses som projekt att skapa och omstöpa, och så betraktas också det egna livsödet. Det individuella livet blir till ett projekt att forma i ljuset av gjorda erfarenheter och erövrade kunskaper.

Den kunskapssyn som Giddens gör sig till tolk för ser kunskapsutveckling och samhällsutveckling som två sidor av samma sak.<sup>7</sup> Tillspetsat skulle man därför kunna hävda att kunskaper och institutioner producerar varandra inom ramen för en bestämd social och politisk ordning. Kunskapens produktionsfaktorer blir då samtidigt dess legitimitetsfaktorer. Vi får ett ömsesidigt växelspel mellan produktion och legitimering där förstärkande återkopplingar sker mellan kunskaper och samhällsinstitutioner.

Denna kunskapssyn står i kontrast till alla fundamentalistiska kunskaps-teorier som talar om absolut kunskap eller om slutgiltigt verifierad kunskap. Kunskaper är en del av samhället och förändras liksom detta. Denna syn innebär inte att vi behöver hamna i en epistemologisk relativism som säger att all kunskap är likvärdig, den ena så god som den andra. Den innebär däremot att vi inte kan ha absoluta anspråk med våra kunskaper. Allt sedan Popper har denna ståndpunkt varit viktig inom vetenskapsteorin. Inom dagens vetenskaps- och kunskaps sociologi är den dominant.

De expertsystem som ofta kommunicerar med lekmän kräver en bredare legitimitetsbas för sina kunskaper än mer avgränsade expertsystem. Ofta blir då också kunskapens produktionsvillkor annorlunda. Ett mer sam-

hällsrelevant universitetsämne har ofta större anslag från externa finansierare och dessutom större krav på sig att producera kunskaper som är kortsiktigt användbara än ett ämne som är mindre relevant. Forskning kring risk och miljö är idag uppenbart samhällsrelevant. Nya forskningsresultat – och även enstaka mätvärden om alltifrån ozonskiktet till Göteborgsluften – får genomslagskraft i media och når även snabbt det allmänna medvetandet. Den kunskap som produceras i denna typ av expertsystem syftar till att användas i det samhälleliga miljöarbetet, vilket leder till att fler intressenter än de närmaste kollegorna har synpunkter på den. Kretsen av granskare vidgas.

Dessa delvis nya villkor för vetenskapen har kallats för postnormala (Funtowicz & Ravetz 1993, Nolin 1995). Postnormal vetenskapsutveckling kännetecknas dels av att värderingar och osäkerheter inte döljs utan konfronteras och diskuteras relativt öppet, dels av att forskarsamhällets gränser är diffusa (Funtowicz & Ravetz 1993:740).<sup>8</sup> De bästa exemplen på postnormal vetenskap är den typ av forskning som uppstår kring nya samhälleliga problem; där gamla disciplingränser blir till hinder och där samhället utövar ett externt tryck genom att starkt efterfråga denna kunskap.

Jan Nolin har studerat ozonskiktsforskningen och analyserat denna som postnormal. Han tar här fatt i Funtowicz & Ravetz term *extended peer communities* och skiljer mellan en intern breddning – gäller utbytet mellan vetenskapliga discipliner – och en extern breddning – gäller utbytet med det övriga samhället (Nolin 1995:61f). Det typiska för postnormal forskning är att den tillåter andra än en snäv grupp av utövande specialister att ha åsikter om forskningen och därmed att påverka den. Detta kan inte förhindras av forskarna eftersom forskningsobjekten är nya och ofta av komplicerad karaktär. Forskarna har inga tidigare svar att bygga vidare på. Det saknas följaktligen ett tydligt avgränsat paradigm, som särskiljer forskningen från dess omvärld.

Den kunskap som utvecklas under postnormala villkor kännetecknas av sökandet efter *robusthet* och inte främst av specialisering och verifiering. Termen *robusthet* – om än ospecifik – säger att det som eftersträvas är en samling ståndpunkter (en kunskapskropp) som kan accepteras av olika aktörers skilda perspektiv (såväl fakta- som värdemässiga). Dessa skall utifrån sina olika perspektiv kunna ena sig kring en och samma kunskap för att denna på så sätt kan uppnå en bred legitimitet som denna typ av kunskap kräver.

Detta perspektiv säger oss att inom vissa expertsystem finns det relativt stora möjligheter också för utanförstående att delta i diskussionen om mer substantiella kunskapsfrågor. Vidgad kunskapsgranskning är en fråga som inte går att reducera till legitimitet och tillit. Giddens är i denna fråga

alltför negativ och principiell. Vi bör åtminstone betrakta frågan om vidgad granskning som empirisk och inte som teoretiskt avgörbar.

Efter genomgången av dessa fyra teman är det nu dags att gripa oss an exemplet svensk kärnavfallshantering.

## Svensk kärnavfallshantering – en tematisk analys

När Thorbjörn Fälldin tillträdde som statsminister på hösten 1976, i den första svenska borgerliga regeringen på fyrtio år, var hans överordnade ambition att stoppa utbyggnaden och inleda avvecklandet av kärnkraften som svensk energikälla. Vid denna tidpunkt var fem reaktorer i drift, fem under konstruktion och ytterligare tre planerade. En ansökan från Sydkraft om laddningstillstånd för Barsebäck 2 låg på regeringens bord och inom några månader väntades en ansökan inkomma från Vattenfall om laddning av Ringhals 3.

Det tidiga planerandet och utvecklandet av kärnkraften i Sverige definierades som ett tekniskt och industriellt projekt, om än i behov av starkt statligt finansiellt stöd, och även statlig organisering. Det halvstatliga bolaget AB Atomenergi bildades för att utveckla en blågul kärnkraftslinje, omfattande egen uranbrytning och drift av tungvattenreaktorer. Det fanns vid denna tid en mycket bred samstämmighet i riksdagen om nödvändigheten av en kärnkraftssatsning. Bland allmänheten var emellertid frågan död (om denna period se Schagerholm 1993). Under 1970-talet politiserades kärnkraften. Det som tidigare ansetts vara tekniska och/eller ekonomiska bedömningar blev till politiska frågor om att välja framtid och om vilka risker vi är villiga att utsätta oss för. Fälldinregeringen, om än djupt oenig om kärnkraftens framtid, utformade omedelbart efter sitt tillträde en lag som innebar att reaktorägarna för att få tillstånd att ladda nya reaktorer tvingades visa *hur och var en helt säker slutlig förvaring av det högaktiva avfallet (upparbetat eller ej) kan ske*. Detta var lydelsen i den s k villkorlagen som trädde i kraft 1977 och som innebar att framtida reaktorer villkorades i förhållande till avfallsfrågans lösning (SFS 1977:140). För kärnkraftsföretagen blev nu frågan om avfallet av högsta dignitet eftersom åtminstone Fälldin, och centerpartiet, tänkte sig den strängt formulerade lagen som en stoppbom för en vidare utbyggnad av kärnkraften (se Sundqvist 1991 för en beskrivning av det politiska tillämpandet av villkorlagen). För att möta den nya lagstiftningens mycket stränga krav startade kärnkraftsföretagen, genom sitt gemensamt ägda bolag – Svensk kärnbränslehantering AB (SKB) – projekt Kärnbränslesäkerhet (KBS). Arbetet hastade eftersom flera reaktorer var färdigbyggda. Efter nio månaders intensivt arbete av 450 experter, som publicerade 60 tekniska rappor-

ter, var slutrapporten KBS 1 färdig (Stephanson et al 1980:5, Schytt 1980:11).

KBS 1 var enligt kärnkraftindustrin den lösning på avfallsfrågan som kunde leda till en *helt säker* slutförvaring. Planen var att gjuta in det upp-arbetade och förglasade avfallet i kapslar av titan och bly och placera dem i tunnlar 500 meter ned i berggrunden (KBS 1977). (Denna slutförvaringsprincip har alltsedan dess gällt som huvudspår för den svenska kärnkraftsindustrin. Upparbetning har frångåtts, kapselmaterialet har varierat, men till sina huvudlinjer har konceptet varit intakt.)

Med stiftandet av villkorlagen startar avfallshanteringens historia på allvar i Sverige.<sup>9</sup> När industrins stora FoU-projekt startade var kraven från statsmakternas sida mycket stränga – närmast omöjliga att uppfylla i bokstavlig mening. Det högaktiva avfallet är farligt för människor och natur i hundratusentals år och att under dessa ofattbara tidsrymder kunna visa hur avfallet kan förvaras avskilt och isolerat från omgivningen synes omöjligt.

Redan från starten fanns det en intim koppling mellan vetenskap och teknik å den ena sidan och politik å den andra. Från industrins sida var syftet med de avfallsplaner som formulerades att få laddningstillstånd för nya reaktorer. Man var helt enkelt tvingad att visa på en säker slutförvaring för att inte reaktorprogrammet skulle stoppas.

Det som följer under detta avsnitt är inte en fullständig redogörelse över den svenska kärnavfallshanteringens historia, utan några nedslag, vilka struktureras utifrån de fyra teman som tidigare redovisats. Syftet är att använda de begrepp som utvecklats och pröva dessa på kärnavfallsfrågan, och genom detta också problematisera teorierna.

## *1. Expertsystemets utbredning*

Detta tema tjäna som en allmän bakgrund till de följande, vilka utgör preciserade delproblem inom kärnavfallets expertsystem. Som tidigare nämnts utgör kärnkraften det kanske allra vanligaste och mest tydliga exemplet på ett tekniskt expertsystem och detta av flera skäl.

Elproduktion med hjälp av kärnkraft är en starkt centraliserad verksamhet, som endast sker på fyra platser i Sverige. Samtidigt är distributionen mycket decentraliserad. Ett finmaskigt nät av elledningar omsluter hela Norden och en sammanlänkning med övriga Europa pågår. Detta gör kärnkraften till ett mycket tydligt expertsystem i Giddens' mening, dvs ett system där en dold centraliserad expertverksamhet har konkreta och mycket påtagliga förbindelser till människors vardagsliv.

Den sk kärnbränslecykeln är föremål för stor kontroll och utgör i sig ett avgränsat expertsystem. Urantillgångarna, brytningen av uranmalmen, anrikningen, produktionen av bränslekulsar och den vidare hanteringen av bränslet i reaktorerna är en strikt kontrollerad verksamhet. Kraven på "sa-

fe-guard” är stränga, vilket innebär att varje gram kärnämne bokförs för att det ska kunna upptäckas om något försvinner på vägen och exempelvis går till vapenproduktion. Kontrollen av detta är en av FN-organet IAEA:s viktigaste uppgifter. Samma krav gäller för hanteringen av det använda kärnbränslet.

Jämför vi detta med andra miljöstörande verksamheter, som ger utsläpp av icke-radioaktivt material till luft och vatten, finner vi att dessa inte på långa vägar har samma krav på sig. Dessa system – sedda inte bara som tekniska system utan inkluderat också den miljöpåverkan de orsakar – är mer okontrollerade och sämre avgränsade i förhållande till den påverkan utsläppen orsakar. Spridningsvägarna är i många fall dåligt utredda, och miljöstörande har inte något ansvar över utsläppens följdverkningar. Har man fått tillstånd att släppa ut vissa mängder farliga ämnen så har man i övrigt inget ansvar. Detta gör att kärnkraftens expertsystem – också som miljöstörande – är mer tydligt avgränsat och bättre kartlagt än de flesta andra miljöstörande system.

Kärnkraftens riskbild är extrem. När allt fungerar som det ska – uranet utvinns utan större arbetsmiljöproblem och utan att helt sluka denna begränsade naturtillgång; inget kärnämne hamnar på villovägar; inga reaktolyckor inträffar och avfallet hanteras och slutförvaras så att det fullständigt kan isoleras från omgivningen – är detta tekniska system föredömligt ur miljösynpunkt.<sup>10</sup> Problemet är att detta tekniska system kräver en mycket noggrann kontroll; att människor som ombesörjer detta fullgör sina uppgifter i enlighet med bestämda instruktioner och att inga missöden sker. Vi står här inför det som Beck benämner ”megahazards” och Giddens ”high-risk-consequences”, dvs mänskligt skapade risker som kan leda till katastrofer.

Kärnavfallshanteringen är också den möjlig att se som ett avgränsat expertsystem. Avgränsningsfrågor är alltid fråga om ett visst mått av godtycke. Kärnavfallet är uppenbart en del av kärnkraften. Men utifrån mitt syfte tvingas jag försöka se avfallet som ett eget avgränsat system. Vilken utbredning har då detta system? Vi bortser nu från att alla som använder hålen i väggen (elkontakterna) möjliggör driften av reaktorer och därmed bidrar till en fortlöpande produktion av högaktivt kärnavfall. Men i övrigt, kan vi då inte se avfallet som ett mycket begränsat tekniskt system som industrin sköter med ett fåtal anställda och som granskas av en handfull specialister på expertmyndigheterna? Frågan är med andra ord om inte kärnavfallssystemet är ett ytterligt begränsat expertsystem.

Det finns dock en relativt okänd mekanism, en s k frikopplande mekanism, som gör att alla svenska elkonsumenter är en del av kärnavfallssystemet. Inte som ett tekniskt expertsystem, men som ett administrativt/ekonomiskt expertsystem. Enligt lagstiftningen (SFS 1981:669) läggs en skatt om ca 2 öre per konsumerad kWh i en statlig fond, den s k avfallsfonden.

Industrin tvingas därmed ta vägen över staten för att bedriva sin verksamhet genom att utkvittera pengar för sin verksamhet från avfallsfonden. Denna konstruktion ger staten kontrollmekanismer, dels genom att pengar fonderas för att ombesörja slutförvaringen av avfallet under den tid som det produceras, dels genom möjligheten att kvarhålla pengarna om man ogillar industrins planer för verksamheten.

Så länge FoU-planerna är just planer som skisseras på kraftindustrins (SKBs) kontor och granskas enbart av myndigheter kan vi tala om en verksamhet som är såväl ansiktslös (opersonliga förbindelser) som frikopplad. Det sker någonting, som är viktigt för oss och som vi i abstrakt mening är en del av, utan att vi själva – de allra flesta! – vet något om det. Men som vi redan sett har dessa planer alltsedan starten också granskats i en mer politisk och offentlig debatt.

Kärnavfallets expertsystem är en del av kärnkraftens expertsystem. Men det är möjligt att analysera det som ett eget system. Som sådant går det att förstå såväl som ytterligt utbrett – alla elkonsumenter är en del av det – eller som ytterligt begränsat – en angelägenhet för ett fåtal specialister på kärnkraftsföretag och expertmyndigheter.

Slutsatsen blir att det är en empirisk fråga hur utbrett expertsystemet är. Bortsett från 2-öresskatten är det möjligt att se slutförvaringen som ett begränsat ingenjörsarbete för specialister. De senaste tjugo åren har emellertid den allmänna uppfattningen inte hållit med om detta. Av de 45 miljarder kr slutförvaringen kommer att kosta beräknas hälften att användas för konstruktionsarbetet och det ingenjörsmässiga omhändertagandet. Den andra hälften används för stödjande forskning, säkerhetsberäkningar, information etc. En stor del av denna andra hälft beror på att slutförvaringen anses riskfylld och att samhället kräver säkerhetsmarginaler och eftertanke innan man godtar industrins planer.

Under följande tre teman skall vi se att kärnavfallssystemet ibland och under vissa situationer blir en påtaglig – inkopplad – del av samhället. För en sociolog handlar det om att på olika sätt finna och analysera hur detta – i organisatorisk mening – lilla system genom gränsarbeten, personliga förbindelser och vidgad granskning blir ett mycket kontroversiellt och publikt uppmärksammat expertsystem i det svenska samhället.

## *2. Vem beslutar? Vetenskap och politik i kärnavfallshanteringen*

Inom detta tema skall jag redogöra för turerna kring laddningen av den sjunde reaktorn i det svenska programmet, Ringhals 3. Prövningen skedde enligt den nyinstiftade villkorslagen. Detta fall är ett exempel på en flerfaldig omdefiniering av frågan om vem som bör fatta beslut om laddning av kärnkraftsreaktorer, och därmed också om säker slutförvaring (efter-

som villkorslagen hade denna starka koppling mellan reaktordrift och slutförvaring).<sup>11</sup>

Tillståndsproceduren för Ringhals 3 var mycket utdragen och tog närmare två och ett halvt år. Enligt villkorslagen var det regeringen som hade att fatta det avgörande beslutet om laddning av nya reaktorer. Som vi tidigare sett krävde denna lag att reaktornnehavaren kan visa *hur och var det använda kärnbränslet kan tas om hand på ett helt säkert sätt*. Vattenfalls ansökan om laddning av Ringhals 3 inkom till regeringen i december 1977. Bifogat var den purfäriska KBS 1 rapporten som enligt sökanden sades uppfylla villkorslagens krav.

Efter en handläggningstid på tio månader och åtskillig beslutsvända kom regeringen fram till att ansökan inte visade *var säker slutförvaring kan ske*, dvs det var inte visat att det fanns en tillräckligt stor bergsformation som uppfyllde de ställda säkerhetskraven. Regeringen avslag därför ansökan.<sup>12</sup> I sitt beslut om avslag utförde regeringen en delegering till sin myndighet, Statens kärnkraftinspektion (SKI), att ombesörja handläggningen av en eventuell förnyad och kompletterad ansökan från Vattenfall. Skälet för denna delegering var att frågan nu gällde specialiserade tekniska frågor, främst geologiska, vilka myndigheten var mer skickad att bedöma än regeringen. Vidare skrev man att om SKI fann att den kompletterade ansökan undanröjt tidigare osäkerheter kommer regeringen att utan vidare överväganden besluta i enlighet med SKIs bedömning.

SKI ansåg sig inte heller ha tillräcklig geologisk kompetens inom myndigheten och satte därför samman en geologisk panel om åtta experter från nordiska universitet och myndigheter. I februari 1979 inger Vattenfall en förnyad ansökan om laddning av Ringhals 3. Efter utökade borrhinar och mätningar vid Sternö söder om Karlshamn menar Vattenfall att man nu visat på en plats som uppfyller de ställda kraven. SKIs geologiska expertpanel får två veckor på sig att göra sin bedömning innan SKIs styrelse skall ta det avgörande beslutet. Panelen är oenig. Sju av de åtta geologerna kommer fram till att platsen inte håller måttet, den åttonde reserverar sig.

SKIs styrelse kör emellertid över sin expertgrupp och kommer i sitt styrelsebeslut från den 27 mars 1979 fram till att platsen duger. Styrelsen säger sig utgå från en helhetsbedömning. Det är inte bara den geologiska barriären som skall tas med i beräkningen när man gör en säkerhetsbedömning. Om övriga barriärer (de tekniska) fungerar tillfredsställande är berget av mindre betydelse. Denna omdefiniering som styrelsen utför är anmärkningsvärd eftersom det vid bedömningen av den kompletterande ansökan gällde att avgöra om den geologiska skyddsbarriären är tillräckligt säker. Efter SKIs styrelsebeslut var det nu bara för regeringen att, som man tidigare förbundit sig, rent formellt verkställa SKIs beslut.

Samtidigt som SKIs styrelse sitter i sitt sammanträde, som varar i tolv timmar, inträffar olyckan i kärnkraftverket Three Mile Island, utanför Harrisburg i Pennsylvania, USA. Olyckan leder också i Sverige till en intensiv debatt om kärnkraftens risker. Verkställandet av laddningen av nya reaktorer uppskjuts. Frågan om en folkomröstning om kärnkraftens framtid kommer åter upp till diskussion. Under en längre tid har krav om folkomröstning drivits av centerpartiet, vpk och inte minst av miljörelsens organisationer, som arbetat med namnlistor för att få till stånd en omröstning. Socialdemokraterna som tidigare hårdnackat vägrat folkomröstning vänder nu på klacken och endast ett par veckor efter olyckan i Harrisburg finns det en politisk majoritet för att folkomrösta om kärnkraftens framtid i Sverige. Till följd av beslutet om folkomröstning instiftas en ny lag, den så kallade rådrumslagen, som innebär att inga nya reaktorer får laddas förrän folket sagt sitt i folkomröstningen som bestäms att hållas den 23 mars 1980.

I den regeringsförklaring som den nya trepartiregeringen, återigen med Fälldin som statsminister, skriver efter valet på hösten 1979 står det, apropå laddning av reaktorer och folkomröstning, att om folket säger ja till laddning av nya reaktorer kommer regeringen att se detta som ett godkännande av det på våren tagna beslutet om att ladda Ringhals 3. Återigen uttalar regeringen en bindande delegering. Nu är det svenska folket som skall godkänna laddningsansökningar enligt villkorslagen.

Resultatet av folkomröstningen blev att en majoritet sade ja till laddning av ytterligare sex reaktorer. Några veckor efter folkomröstningen beslutar regeringen om laddning av fyra reaktorer. Under den långa handläggningstiden av Ringhals 3 har nämligen ytterligare tre reaktorer hunnit färdigställas och inkommit med laddningsansökningar.

Det som är intressant att notera i detta fall är att regeringen stiftade en mycket sträng lag, villkorslagen, som man själv skulle tillämpa och enligt vilken reaktorägarna, för att få tillstånd att ladda nya reaktorer, måste visa hur och var det högaktiva kärnavfallet kan tas om hand på ett helt säkert sätt. I det första skedet utför regeringen själv prövningen och kommer fram till ett nej. I detta beslut säger man att frågan – åtminstone när det gäller att bedöma *var* – är så tekniskt avancerad att den bäst avgörs av expertmyndigheten på området. Myndigheten finner då att också den brister i sakkunskap och kallar till sig en expertpanel om åtta geologer för att komma fram till en korrekt bedömning. I nästa skede – efter Harrisburg – omdefinieras frågan återigen och blir nu till en folkomröstningsfråga. Villkorslagen gäller dock fortfarande och detta ”problem” löser regeringen – väl medveten om att det är den som skall fatta det formella beslutet om laddning eller inte laddning – genom att inte tillåta folket att fatta beslut utan endast välsigna det av SKIs styrelse tidigare fattade beslutet, och låta detta bli prejudicerande också för kommande ansökningar.



Historien illustrerar tydligt att frågan om lämplig – legitim – beslutsfattare är en definitionsfråga, och att definitionen kan variera allt ifrån en grupp om åtta geologiska experter till hela svenska folket. Det var dock regeringen som innehade den formella makten att besluta enligt villkorslagen, men genom egna inre motsättningar och behov av att legitimera besluten samtidigt som frågan var tekniskt komplicerad, bedrev regeringen ett omdefinierande gränsarbete i förhållande till frågorna om vem som var den lämplige beslutsfattaren och vilket beslutsunderlag som var det mest korrekta. Detta gränsarbete tog sig som vi sett helt olika uttryck under dessa fyra år.

### *3. Att finna lämplig plats för slutförvaret – personliga förbindelser*

Sökandet efter en lämplig plats för slutförvaring av kärnavfall är ett tydligt exempel på hur sociala relationer inkopplas (reembedding) och hur opersonliga förbindelser (faceless) blir personliga (facework). Detta sker varje gång lokaliseringsprocessen förändras från att vara en plan på SKBs kontor till att bli en praktisk verksamhet på enskilda platser i svenska kommuner. Jag ska här beskriva det kanske mest kända exemplet på personliga förbindelser, provborrningsförsöken i Kynnefjäll i norra Bohuslän, 1980.<sup>13</sup> Jag ska även göra ett nedslag i SKBs lokaliseringsstrategi såsom denna ter sig 1995.

På 18 platser i Sverige har det bedrivits geologiska undersökningar för att i olika områden (s k typområden) granska förutsättningarna för slutförvaring av kärnavfall. På 10 av dessa har undersökningarna varit mer omfattande (SKB 1992a:68). Före 1981 var det Programrådet för radioaktivt avfall (Prav, numera nedlagt) som hade ansvar för dessa berggrundsundersökningar. Syftet med dessa undersökningar är att få bättre kunskaper om berggrunden och kunna jämföra olika områden och bergarter med varandra.

I april 1980 hade Prav för avsikt att utföra provborrningar i Kynnefjäll. Redan två år tidigare hade man deklarerat Kynnefjäll som ett intressant typområde där man ville utföra geologiska undersökningar. De tre berörda kommunerna, Tanum, Munkedal och Dals Ed, var kritiska mot dessa planer. Respektive fullmäktigeförsamling uttalade sig negativ och deklarerade att de skulle utnyttja sin veto-rätt om det blev aktuellt med slutförvaring i Kynnefjäll. Lokalbefolkningen var mycket kritisk och bildade aktionsgruppen Rädda Kynnefjäll. I tiden sammanföll dessa diskussioner med kampanjen inför folkomröstningen om kärnkraft. Dessa tre kommuner blev sedan några av de mest nej-sägande i landet och hade mellan 56 och 64 procent nej-röster i folkomröstningen (Lidskog 1994:54).

För provborrningar krävs inga andra tillstånd än markägarens. Markägare i det aktuella området är Domänverket, som hade godkänt borringarna. När borrutrustningen anländer var aktionsgruppen redan på plats. Genom att ständigt bevaka områdets tillfartsvägar kunde lokalbefolkningen förhindra att borringar utfördes. Än idag bemannas en vaktstuga i området dygnet runt av ortsbefolkningen och tillresta för att förhindra slutförvaring i Kynnefjäll. Efter detta misslyckande avskrevs provborringarna. Aktionsgruppen kommer dock inte att upphöra med bevakningen förrän de fått en skriftlig försäkran från SKB och regeringen om att Kynnefjäll inte längre är aktuellt som slutförvaringsplats. Någon sådan garanti har emellertid inte utfärdats.

Problemen med att upprätta personliga förbindelser med lokalbefolkningen i anslutning till provborrningar har fortsatt, bland annat av Prav i Svartboberget i Hälsingland, kort efter Kynnefjäll, och av SKB i Almunge, Uppland 1985. Mot bakgrund av att dessa provborrningar endast gällde att samla information för att kunna jämföra intressanta geologiska miljöer och inte direkt jämföra slutförvaringsplatser visar detta tydligt på svårigheterna för SKB i sitt arbete med att finna en lämplig plats.

Enligt de planer, FoU-program, som SKB enligt kärntekniklagen (som 1984 ersatte villkorslagen) måste upprätta vart tredje år och som granskas av myndigheter och regering, var strategin fram till 1992 att utse tre sk kandidatplatser. Dessa platser skulle väljas av SKB utifrån tekniska och geologiska överväganden. I FoU-programmet från 1992 har SKB bytt strategi. Här talar man nu i stället om frivillighet och om möjligheterna att låta undersöka de kommuner som själva hör av sig och är intresserade av att eventuellt få denna verksamhet förlagd till sin kommun (SKB 1992a:64). SKB talar nu om att utföra *förstudier* i sådana kommuner, utan några bindningar inför framtiden, för att analysera förutsättningarna för slutförvaring i kommunen ifråga.

I oktober 1992 fullföljer SKB denna nya strategi genom att låta ett brev gå ut till alla Sveriges 286 kommuner. I detta beskriver man i allmänna ordalag sin verksamhet och avslutar med en uppmaning att kommunen kan höra av sig till SKB med frågor och sitt eventuella intresse (SKB 1992b). Resultatet av detta brev blev att endast två kommuner beslutade att låta SKB utföra förstudier, nämligen Storuman och Malå, inlandskommuner i Västerbottens län.

I FoU-kompletteringen 1994 säger SKB att 5–10 förstudier är ett lämpligt antal för att utifrån dessa välja ut två till fördjupade undersökningar. Man aviserar nu också att undersöka de kommuner som redan har kärntekniska anläggningar (5 st) för att om de befins intressanta tillfråga dessa om de vill låta SKB utföra en förstudie (SKB 1994b:20).

Ovanstående exempel visar att SKB idag dragit slutsatsen av det tidigare motståndet mot provborrningar att valet av plats skall ske i samverkan

med lokalbefolkning och att platser som motsäger sig verksamheten skall undvikas. Man kan därför säga att SKB upptäckt vikten av de personliga förbindelserna. Problemet för SKB är att de frivilliga kommunerna är få. Därför försöker man nu uppvakta kommuner där personliga förbindelser redan är etablerade, kommuner som redan är familjära med kärnkraft. Hur detta går vet vi ännu inte, mer än att SKB tror på detta som en framkomlig väg.

Frivilligheten kan dock komma att stå i motsättning till den geologiska och tekniska kunskapen. SKB har alltid hävdad att säkerheten skall sättas främst. Politik och opinioner är av andrahands betydelse. Hur man i framtiden vid utvärderingen av förstudierna kommer att väga samman de tekniska/vetenskapliga faktorerna med de samhällliga/politiska är en typisk fråga om gränsdragning, dvs hur det relevanta beslutsunderlaget avgränsas och prioriteras. Det vi redan idag kan säga är att SKBs nya strategi, med frivilligheten satt i främsta rummet, gör att vi får ett första urval av kommuner som inte är valda av tekniska/geologiska skäl. Detta kan innebära att intressanta och lovande sk typområden inte kommer med vid en slutlig bedömning och jämförelse av olika platser.

#### *4. FoU-verksamhet och remissgranskning*

SKBs FoU-verksamhet har hela tiden bedrivits utifrån ett starkt samhällsligt och politiskt tryck. Den samhällliga granskningen har stundtals också varit mycket kontroversiell och uppmärksammas, som vi såg i beskrivningen ovan av fallet Ringhals 3.

Sedan 1984 är kärnkraftsföretagen ålagda enligt lag att vart tredje år redovisa sina planer. Dessa program granskas av myndigheterna, främst SKI, och regeringen gör på grundval av denna granskning en slutlig bedömning av om programmet uppfyller lagens krav.<sup>14</sup> En stark tradition vid denna granskning är ett omfattande remissförfarande. Denna tradition etablerades då verksamheten var ny och den politiska debatten livlig och kontroversiell. Vid detta skede förvandlades kärnkraft och kärnavfall från tekniska till politiska frågor av stort symbolvärde. Ett brett remissförfarande blev ett sätt för regering och myndigheter att handskas med den heta frågan och på så sätt söka uppnå en bred legitimeringsbas. Det första tekniska konceptet, KBS 1, som blev underlag för ansökan om laddning av Ringhals 3, granskades av 24 svenska och 23 utländska remissinstanser (DsI 1978:28 och DsI 1978:29). Allt sedan dess har det offentliga granskande fortsatt i oförminskad omfattning. FoU-program 1989 granskades av 35 svenska remissinstanser. Remissinstanserna består av universitet och högskolor, forskningsråd, relevanta myndigheter, kommuner, kärnteknisk industri och miljöorganisationer. Därutöver inkommer ofta ett antal övriga yttranden. Det är i dessa sammanhang alltid möjligt att

inkomma med eget yttrande, som privatperson eller som företrädare för en organisation. Ett fåtal utnyttjar denna möjlighet. Oftast handlar det i dessa fall om berörda och engagerade personer som är kritiska till verksamheten. Till det senaste programmet, FoU 1992, inkom 40 remisser och yttranden.

Detta kontinuerliga och breda remissförfarande är tämligen unikt om vi jämför med andra tekniska utvecklingsprogram i Sverige. Vilken funktion fyller då detta omfattande samhälleliga granskande av SKBs planer?

SKBs forskningschef Per-Eric Ahlström anser att fördelarna med remissandet, från SKBs perspektiv, är att det svenska kärnavfallsprogrammet blir känt i Sverige och utomlands, vilket bidrar till skapandet av förtroende för SKBs arbete (Ahlström 1991). Nackdelarna är att det står remissinstanserna fritt att ta fatt i vilka frågor de vill och tycka till om dessa. Detta medför att de ofta fördjupar sig i detaljer som SKB redan diskuterat i tekniska underlagsrapporter men som remissinstanserna inte haft tid att läsa. Detta leder enligt SKB till att remissinstansernas yttranden blir mer störning än hjälp (Ahlström 1991). Enligt SKB kan detta avhjälpas med en styrning från myndighetens sida, dvs genom att ställa riktade frågor till de olika remissinstanserna som man bedömer att dessa har särskilt goda förutsättningar att fördjupa sig i.

En effekt, av detta mycket omfattande remissande som Ahlström pekar på och som man möjligen kan benämna latent är att det skapas ett förtroende och en legitimitet kring SKBs avfallsplaner, som remisserna förutom inte skulle uppnått. I Giddens' termer innebär detta att remissgranskningen är en mötesplats mellan SKB och det övriga samhället, där SKB tycks framgångsrikt i upprättandet av personliga förbindelser. Som Ahlström påpekar kan det vara frustrerande för ett ingenjörsföretag som SKB att få synpunkter på både det ena och det andra, allt ifrån etik och vetenskapsteori till kapselkorrosion och risker för mänskligt intrång i förvaret om tiotusen år. Det man har att vinna är ett ökat förtroende och en ökad samhällelig acceptans för verksamheten.

Genom att inte myndigheterna ställer riktade frågor till remissinstanserna får dessa, som Ahlström påpekar, ofta karaktären av att "prata av sig" kring sina egna käpphästar. Den latent effekten av detta blir, enligt känd psykologi, att trycket lättar. För dem som skriver kritiska yttranden kan effekten bli att man känner att man fått säga sitt och är glad över detta, samtidigt riskerar man att bli till en gisslan som är med och välsignar och ger legitimitet åt ett system som man är kritisk till, utan att man i sak lyckas påverka systemet.

En mer utförlig analys av detta tema kräver en detaljerad granskning av om och i vilken grad SKB i sin utveckling av programmet tagit hänsyn till de synpunkter man genom åren fått från olika remissinstanser. Ahlström ger inga exempel på detta utan nämner endast att fördelen är att

SKB når ut och får sitt program känt. Den omvända processen av påverkan riktad mot SKB är av mindre betydelse. Här överväger enligt SKB det negativa, dvs man tvingas ytterligare en gång vrida och vända på saker som inte leder någon vart. En allmän slutsats är att SKBs tekniska koncept har varit förvånansvärt stabilt också till sina detaljer från KBS-1 1977 till dagens koncept KBS-3. Detta tyder på att remissförfarandet i högre grad har fungerat legitimitetsskapande än kunskapsutvecklande.

## Expertsystem och kärnavfall – teoretiska och empiriska slutsatser

Giddens' definition av termen expertsystem är extremt vid. Det är oklart om det över huvud taget finns någon verksamhet i det moderna samhället som inte är organiserad som expertsystem. Giddens skiljer inte heller mellan olika typer av expertsystem, eller mellan olika roller och maktpositioner inom ett expertsystem. Begreppet är med andra ord mycket ospecificerat.

Hur vi väljer att avgränsa och definiera kärnavfallshanteringen som expertsystem beror på vad det är vi vill analysera. Helt klart är att det är ett tekniskt system som måste söka och uppnå legitimitet bland kommuner, myndigheter och regering för att kunna realiseras.

Giddens missar i sin bestämning av begreppet mycket av expertsystemens *motkrafter*.<sup>15</sup> Han poängterar dock mycket starkt att brist på tillit och legitimitet kan bli förödande för ett expertsystem. Denna typ av motkraft är emellertid alltigenom negativ, utförd av individer och grupper utan egna visioner och alternativ. Med Gieryns term gränsarbete kan olika aktörer studeras, exempelvis hur politiker och kommuninvånare aktivt försöker styra och förändra systemet, dvs inte enbart bejaka eller stoppa det. Vad sådant gränsarbete leder till är en empirisk fråga, men det är viktigt att inte på förhand utesluta möjligheterna till styrning av systemen från grupper som inte själva är en del av dem. Vi bör därför inte formulera begrepp som osynliggör dessa krafter. De utanförståendes makt bör följaktligen inte reduceras till frågor om tillit och legitimitet. Vi hamnar då i en form av expertsystemens determinism och reduktionism.

I kärnkrafts- och kärnavfallsfrågan är det mycket tydligt hur dessa system har omdefinierats vid olika tidpunkter. Inblandade aktörer – såväl utanför som innanför systemet – har bedrivit ett aktivt gränsarbete vad gäller frågornas definition. Kärnavfallet har stundtals definierats som en teknisk fråga, där exempelvis geologiska faktorer spelat en avgörande roll, för att i nästa skede definieras som en fråga om att välja energiframtid, dvs en fråga som lämpar sig väl för breda politiska diskussioner och även för folkomröstning.

Utanförstående grupper bör därför inte heller teoretiskt (definitions­mäsigt) förvägras ett kognitivt förhållningssätt i förhållande till expertsyste­men. Såväl Beck, Winner som Wynne fokuserar den alternativa kognitiva förståelse som finns utanför expertsystemen, det Beck i motsats till veten­skaplig rationalitet benämner social rationalitet. Utifrån en sådan social rationalitet kan även lekmän förstås som rationellt handlande individer, vilka utifrån en alternativ rationalitet gör medvetna prioriteringar, val och bedömningar. Om vi i vår analys berövar lekmännen deras kognitiva di­mension blir de till passiva bejakare eller motståndare, i båda fallen tros­baserade aktörer som endast har sin tillit – eller brist på tillit – att bidra med. Det lokala motsåndet mot slutförvaring av kärnavfall har ofta miss­förstått på detta sett, exempelvis lokalbefolkningens ockupation av Kyn­nefjäll. Utifrån expertsystemet tolkas ett lokalt motstånd ofta som uttryck för okunnighet och brist på korrekt information och inte som resultatet av medvetna val gjorda utifrån alternativa utgångspunkter. Termen post­normal vetenskap innebär en öppenhet för att grupper utanför specialis­ternas snäva krets faktiskt kan ge substantiella bidrag till kunskapsutveck­lingen.

Vi kan därför påstå att Giddens på samma gång är för mycket som för lite kognitiv i sin inställning till expertsystemen. Den tekniska och specia­liserade kunskapen betyder allt för ett expertsystem. Baserad på den insti­tutionella reflexiviteten är expertsystemen det moderna samhällets motor. Experterna förstås här som bärare av specialiserad kunskap ständigt om­prövande verkligheten utifrån sina kunskaper. De som befinner sig utanför expertsystemen har endast sin tro (tillit) att kontra med. En bättre lösning vore att teoretiskt betrakta både experter och lekmän som växlande mel­lan ett kognitivt och ett tillitsbaserat perspektiv, och att överlåta till empi­riska analyser att avgöra de olika aktörernas konkreta förhållningssätt.

Kärnavfallsfrågan har genom åren handlat mycket om legitimitet och brist på legitimitet. (Detta kan tyckas ge Giddens rätt i sin betoning av just detta. Men min invändning är fortfarande att vi måste vara öppna för kognitiva förhållningssätt och andra maktmedel från dem utanför syste­met.) Bristen på en bred tillit bland medborgarna har också fått SKB att byta strategi i lokaliseringsfrågan, att gå från ett geologiskt urval av lämpliga platser till att söka kontakt med kommuner som är intresserade av verksamheten. Denna förändring går inte att förklara med annat än ex­pertsystemets brist på bred legitimitet. Det ligger också nära till hands att tolka det mycket omfattande remissförfarande som kännetecknar kärnav­fallsfrågan som, åtminstone till sina effekter – osagt manifesta eller latent­a – legitimitetsskapande.

Det pågående arbetet med att lokalisera ett slutförvar för kärnavfall kan ses som ett strategiskt test på om och hur det är möjligt att påverka och styra ett expertsystem. Systemet är nödvändigtvis beroende av legitimitet.

Hitintills har slutförvaringens tekniska principer varit förvånansvärt stabila, lokaliseringsstrategin har modifierats, men det återstår att se hur systemet ser ut efter kontakterna med de så kallade frivilliga kommunerna, och efter sällningen fram till två alternativa platser; ett arbete som nu står inför dörren.

#### NOTER

- <sup>1</sup> Arbetet med denna artikel har skett inom ramen för projektet "Riskdiskurser kring kärnavfall, radon och bildskärmar", finansierat av Forskningsrådsnämnden, Statens kärnkraftinspektion och Statens strålskyddsinstitut. Jag vill också tacka Rolf Lidskog för värdefulla kommentarer på tidigare versioner av denna artikel.
- <sup>2</sup> Mest känd av dessa är Yvonne Hirdmans bok *Att lägga livet till rätta* (1989), som ofta fått representera denna diskussion. Kritiken återfinns också i maktutredningens slutrapport *Demokrati och makt*, SOU 1990:44.
- <sup>3</sup> Jag går här inte in i diskussionen om den övergripande karakteriseringen av det nuvarande samhället. Huruvida modernt, senmodernt, postmodernt, risksamhälle etc är den bäst lämpade etiketten.
- <sup>4</sup> 1978 avgick den borgerliga trepartiregeringen under Thorbjörn Fälldins ledning till följd av oenighet om huruvida kärnavfallens slutförvaring kunde visas vara säker eller ej. Mer om detta under senare avsnitt.
- <sup>5</sup> Termen "abstrakta system" är bredare än "expertsystem". Den förra innefattar också sådant som politisk legitimitet och pengar. För skillnaden mellan termerna se Giddens 1990:22f och 1991:18. För "penetrering" se Giddens 1991:84.
- <sup>6</sup> Frågan om *vem som beslutar om expertsystemen*, som vi behandlar under denna punkt, bör ses som oberoende i förhållande till frågan om expertsystemens *prägling* av det moderna samhället, som vi diskuterade under det tidigare temat. Även om politiken är *anpassad* till expertsystemen är det ändå av intresse att analysera vem som faktiskt fattar besluten och hur de fattas, vare sig besluten är anpassade eller ej.
- <sup>7</sup> Giddens hänvisar till Popper när han beskriver den kunskapssyn begreppet institutionell reflexivitet vilar på. Detta är missvisande eftersom Popper har en individualistisk kunskapssyn medan Giddens för fram en institutionell kunskapssyn.
- <sup>8</sup> Termen postnormal vetenskap skall förstås i relation till Thomas Kuhns term normal vetenskap. Kuhn hävdar att normal vetenskap kännetecknas av att forskarna undviker det problematiska, vilket ses som hot mot det etablerade paradigmet, och i stället utför det som de är bra på.
- <sup>9</sup> Före villkorslagen hade en statlig utredning arbetat, den s k AKA-utredningen, som publicerade sitt slutbetänkande 1976. I utredningen formulerades ett förslag till teknik för slutförvaring av använt kärnbränsle som kom att påverka utformningen av KBS 1. Se SOU 1976:30, 31, 41.
- <sup>10</sup> Jag bortser här från andra, t ex ekonomiska, argument för eller emot kärnkraft.
- <sup>11</sup> Redovisningen bygger på en mer detaljerad analys utförd i Sundqvist 1991.
- <sup>12</sup> Detta nej till laddning tolkades emellertid av politiska motståndare och journalister, såsom Olof Palme uttryckte saken, som ett ja kamouflerat till nej. Denna efterdebatt gjorde att Fälldin och centerpartiet hoppade av regeringssamarbetet och en folkpartistisk minoritetsregering under ledning av Ola Ullsten tillträdde. Se vidare Sundqvist 1991.
- <sup>13</sup> Detta fall redovisas mer utförligt i Lidskog 1994.
- <sup>14</sup> SKBs FoU 1986 och FoU 1989 granskades av Statens kärnbränslenämnd (SKN), som lades ned 1992. Uppgifterna övertogs av SKI, som ansvarade för granskningen 1992. Hösten 1995 kommer SKBs nästa FoU-program.
- <sup>15</sup> I andra sammanhang har Giddens påpekat relationen mellan makt och motmakt. Jag ser

dock ingen anledning att här ta upp detta eftersom min analys inskränker sig till en granskning av Giddens' teori om expertsystemen och i denna saknas detta perspektiv.

## REFERENSER

- Ahlström, P-E (1991) *Technical Review – Help or Disturbance in Developing a Back End System?* Presentation for the SKN ten year anniversary symposium 1991.
- Beck, U (1992) *Risk Society. Towards a New Modernity* London: SAGE.
- Beck, U (1994) *Ecological Politics in the Age of Risk* Cambridge: Polity.
- Beck, U, Giddens A & S Lash (1994) *Reflexive Modernization* Cambridge: Polity.
- DsI 1978:28 *Redogörelse för granskning genom utländsk expertis av rapporten kärnbränslecykelns slutsteg, förglasat avfall från uppbyggnad.*
- DsI 1978:29 *Yttranden över Statens vattenfallsverks ansökan enligt villkorlagen om tillstånd att tillföra reaktorläggningen Ringhals 3 kärnbränsle.*
- Ellul, J (1964) *The Technological Society* New York: Knopf.
- Funtowicz, S & J Ravetz (1993) "Science for the Post-normal Age" *Futures* (7) s. 739–755.
- Giddens, A (1990) *The Consequences of Modernity* Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A (1991) *Modernity and Self-Identity* Cambridge: Polity.
- Gieryn, T (1983) "Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science" *American Sociological Review* s. 781–795.
- Gieryn, T & A Fiegert (1986) "Scientists Protect their Cognitive Authority" s. 67–86 i G Böhme & N Stehr (eds) *The Knowledge Society* Dordrecht: D Reidel Publishing Company.
- Gieryn, T (1994) "Boundaries of Science" s. 393–443 i S Jasanoff et al (eds) *Handbook of Science and Technology Studies* Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Habermas, J (1971) *Toward a Rational Society* London: Heinemann.
- Habermas, J (1984) *Theory of Communicative Action Vol I* Cambridge: Polity.
- Hirdman, Y (1989) *Att lägga livet till rätta* Stockholm: Carlssons.
- Jasanoff, S (1987) "Contested Boundaries in Policy-Relevant Science" *Social Studies of Science* s (17), s. 195–230.
- Jasanoff, S (1990) *The Fifth Branch. Science Advisers as Policymakers* Cambridge Mass, London: Harvard University Press.
- KärnbränsleSäkerhet – KBS (1977) Kärnbränslecykelns slutsteg. Förglasat avfall från uppbyggnad.*
- Lash, S (1993) "Reflexive Modernization: The Aesthetic Dimension" *Theory, Culture and Society* (1) s. 1–24.
- Lash, S & J Urry (1994) *Economies of Signs and Space* London: SAGE.
- Lidskog, R (1994) *Radioactive and Hazardous Waste Management in Sweden Movements, Politics and Science Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 38.*
- Luhmann, N (1993) *Risk: A Sociological Theory* New York: de Gruyter.
- Nolin, J (1995) *Ozonskiktet och vetenskapen. En studie av post-normal vetenskap* Institutionen för vetenskapsteori Göteborgs universitet (diss).
- Schagerholm, A (1993) *För het att hantera. Kärnkraftfrågan i svensk politik 1945–1980* Uppsats från Historiska institutionen i Göteborg nr.3.
- Schytt, A (1990) *Kärnavfallet. Vad vi vet och inte vet om slutförvaringen* Stockholm: Statens kärnbränslenämnd och Sveriges Radios förlag.
- SFS 1977:140 *Villkorlagen.*
- SFS 1981:669 *Finansieringslagen.*
- SKB (1992a) *FUD-Program 92. Kärnkraftavfallets behandling och slutförvaring. Program för forskning, utveckling, demonstration och övriga åtgärder.* September 1992.



- SKB (1992b) *Ang. Lokalisering av ett djupförvar för Sveriges långlivade kärnavfall*. SKB 1992-10-21 Referens 56.220.
- SKB (1994a) *SKB Plan 94, Kostnader för kärnkraftens radioaktiva restprodukter*. Juni 1994.
- SKB (1994b) *FUD-Program 92. Kompletterande redovisning*. Augusti 1994.
- SOU 1976:30, 31, 41 *Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall*.
- SOU 1990:44 *Demokrati och makt. Slutbetänkande från maktutredningen*.
- Stephanson, O et al (1980) *Hur lagra kärnavfallet?* Källa 10, Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Sundqvist, G (1991) "Demokrati och expertis. Kärnkraftens avfallsproblem inför laddningen av Ringhals 3", *VEST – Tidskrift för vetenskapsstudier* (4) s. 23–43.
- Winner, L (1977) *Autonomous Technology* Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Winner, L (1986) *The Whale and the Reactor* Chicago: University of Chicago Press.
- Wynne, B (1992a), "Public understanding of science: New horizons or hall of mirrors?" *Public Understanding of Science* (1) s. 37–43.
- Wynne, B (1992b), "Risk and social learning: Reification to engagement", s. 275–300 i S. Krimsky & D. Golding (Eds.), *Social theories of risk* New York: Praeger.
- Wynne, B (1994) "Public Understanding of Science", s. 361–388 i S. Jasanoff et al (eds): *Handbook of Science and Technology Studies* Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.

## SUMMARY

Göran Sundqvist

### *Risk and Nuclear Waste*

– *A study of the experts in modern society*

Modern societies are characterized by their extensive expert systems, which penetrate all aspects of social life. The point of departure in this article is Anthony Giddens' theory of expert systems. The theory is criticized and said to be both wide and vague, and depend too much on the notion of trust. It is in the article argued that there are life worlds outside the expert systems, with their own rationalities, which possibly can work as counter forces and sometimes also are able to change the expert systems. Giddens' theory, based on the notions of trust and weak inductive knowledge, ignores the independent cognitive capacities among the laymen.

Supplementing Giddens' theory with some results from the sociology of science it is argued that both the experts' and the laymen's relations to the expert systems should be understood as alternating between trust and a cognitive attitude.

The theory of expert systems is illustrated by the history of nuclear waste management in Sweden, which is an activity highly dependent on trust and legitimacy among the general public. The opposition to nuclear waste among lay persons during the last decades have in some respect changed the expert systems involved.

# Samhällsvetenskapen och miljöproble- mens sociala ekologi

PER LINDQUIST

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Vi behöver inte någon pH-mätare för att konstatera ett socialt faktum: miljöfrågornas vetenskapliga, massmediala, politiska och ekonomiska aktualitet har såväl i vårt land som internationellt under de senaste decennierna ökat. Vi kan även konstatera en ökad miljömedvetenhet på den vardagliga lekmananivån, i kunskap, attityder, livsstilar och konsumtionsvanor.<sup>1</sup> Det råder ingen tvekan om att miljöproblematiken även under den närmast överskådliga framtiden kommer att uppta en stor, och för det globala samhällets framtida överlevnadsvillkor avgörande del av den – i vid mening politiska – samhälleliga dagordningen.

Sociologin står med detta inför en ny situation, som ställer två sammanhörande frågeställningar på dess spets. Den första frågeställningen gäller hur ett miljöproblem egentligen ska begreppsliggöras utifrån en strikt sociologisk utgångspunkt. Vad skiljer t ex den sociologiska betraktelsen av miljöproblematiken från den ekologiska; och vad skiljer utifrån en sociologisk utgångspunkt miljöproblematiken från andra centrala samhälleliga problem och företeelser, som t ex klassproblematiken, demokrati-frågan, utbildning eller etniska konflikter? Bäddar miljöproblemen för ännu en bindstreckssociologi, eller ställs vi inför en utmaning av ett helt nytt slag? Den andra frågeställningen gäller den sociologiska vetenskapens normativa förhållande till miljöproblematiken. Vad kan, och vad bör en miljövetenskapligt orienterad sociologi över huvud taget uttala sig om i den miljöpolitiska diskussionen, och vilka är dess förutsättningar att göra sig hörd i detta sammanhang?

Den rimliga utgångspunkten för en sociologisk analys av dagens miljöproblem bör vara att dessa inte ska betraktas som naturliga – ekologiska, biologiska, kemiska, fysiska eller teknologiska – problem. Miljöproblemen är inte miljöns, eller den naturliga omvärldens problem. De är i all mening samhälleliga problem: kulturella, sociala, politiska, ekonomiska och historiska problem.

Vi söker med andra ord inte vårt korrelat i den naturliga ekologin: det är den samhällelligt interna ekologin – det kommunikativa förhållandet mellan det moderna samhällets funktionellt åtskilda organ – som i detta fall utgör sociologins problemområde. Jag vill i denna artikel, med stöd av bl a Niklas Luhmann och Ulrich Beck, utveckla denna tankegång, och peka på den problematik, vad avser samhällets möjligheter och hinder att

upptäcka och hantera dagens miljöproblem, som denna blottar. I detta sammanhang blir begreppet risk – förstått som problemet att fatta beslut om handlingar eller kommunikationer inför en spatialt och temporalt oviss och kontingent omvärld – av central betydelse.

## Det moderna samhällets ekologiska krissymptom

Människan har sedan urminnes tider i större eller mindre grad påverkat och förändrat den jord hon levt på – genom jakt och fiske, hållning av betesdjur, skogsavverkning, odling, eldning, dikning, bevattning, boplatser, byar och städer, stigar och vägar, hamnar, fördämningar och kanaler, gruvdrift, föroreningar av mark och vatten etc. Listan kan göras lång: så länge det funnits människor har det i denna mening förekommit miljöpåverkan.

Men människans fysiska, sociala och kulturella förhållande till naturen har under historiens gång antagit mycket olika skepnader (Thomas 1988; Worster 1993; Kylhammar 1992). Även idag råder stora kulturella och materiella skillnader mellan olika länder och världsdelar.

Naturen har alltsedan industrialismens barndom setts som en oproblematiserad tillgång, ett medel eller ett material i den västerländska människans tjänst. Inte förrän efter mitten av detta sekel börjar vi bli vetenskapligt och politiskt varse de naturliga gränserna för vårt handlande (Thelander, Lundgren 1989; Beck 1992a; Carson 1963). Det går knappast längre att blunda för det som för några årtionden sedan ännu var dolt bakom den materiella välfärdens rökriddåer: dagens långt drivna högteknologiska industrisamhälle har i en global omfattning tänjt den ekologiska grundvalen för människans existens till dess bristningsgräns (Jfr Månsson 1993).

Miljöproblemen, i den betydelse vi lägger i begreppet idag, är ett modernt fenomen: själva miljöbegreppet – vi har aldrig kommit att tala om naturproblem – är ett lika modernt begrepp, något som uttrycker ett förvetenskapligt, distanserat och systematiserat förhållande mellan det mänskliga samhället och den omgivande naturen. Det är få områden där vi är så beroende av experters och massmedias förmedling av kunskap som inom miljöområdet (Sundqvist 1991).<sup>2</sup> Vi kommer i kontakten med miljöproblematiken att beröra ett mycket komplext område som inte bara är normativt och ideologiskt laddat, utan som dessutom är föremål för historiskt unika systemiska förutsättningar.

En intressant iakttagelse är att miljöproblemen sällan – annat än i mycket påtagliga fall – visar sig oförmedlat, utan snarare som olika samhälleliga krissymptom. Tautologiskt uttryckt: vi blir varse de ekologiska gränserna för vårt handlande först när dessa visar sig i våra sociala handlingssystem.

Dessa sociala krissymptom, direkt eller indirekt förknippade med den moderna människans fysiska livsrum, slår igenom på alla plan, såväl i det ekonomiskt-politiska systemet, som i det socio-kulturella livets institutionella förutsättningar: som kriser i den politiska maktens handlingspotens och legitimitetsgrund, som antimoderna politiska och moralistiska rörelser, som förlorade avverkningsintäkter, som havererade risk- och försäkringskalkyler, som sammanbrott i den kommunikativa infrastrukturen; i form av oersätliga kulturskatters söndervittring i den sura stadsluften, som den vacklande tilliten till vetenskapliga forskningsresultat och dess teknologiska eller administrativa implementering, som nya allergi- och cancerrisker i samband med matvanor och boendemiljö, eller som inskränkningar i familjelivets fritids- och konsumtionsmöjligheter. Som individer ställs vi i detta inför i det närmaste olösliga etiska och praktiska dilemman. Marknadsekonomiska, politiska och moralistiska krafter är inte sena att exploatera vår ekologiska paralyse.

## Det moderna samhällets funktionella differentiering

Den historiska utveckling som ligger bakom det moderna, västerländska samhällets uppkomst kan beskrivas utifrån en övergripande teori om samhällig differentiering. Det handlar – beroende av vilken typ av betraktelse vi väljer att utföra – om en differentiering mellan samhälle och natur; mellan olika samhällliga delsystem och värdesfärer; mellan olika klasser; mellan livsvärld och system.

I den sociologiska tradition som har sitt ursprung i Durkheims arbeten kan det moderna samhället begreppsliggöras som ett funktionellt differentierat samhälle, det vill säga ett samhälle vars integration baseras på det ömsesidiga beroendet mellan funktionellt differentierade enheter (Jfr Durkheim 1960). Även om det skulle vara felaktigt att kalla Durkheim en systemteoretiker, är det inte långsökt att dra den slutsatsen, att hans tänkande implicerar uppkomsten av ett sociologiskt systemperspektiv. Detta är också anledningen till varför förståelsen av det moderna samhällets integration i allt högre grad blir beroende av den moderna samhällsvetenskapen (Bertilsson, Hansson 1988).

Uppfattat i linje med Jürgen Habermas tänkande innebär detta en vetenskapsteoretisk differentiering: det moderna samhället måste begripas både utifrån ett ”internt”, förståelseorienterat livsvärldsperspektiv och utifrån ett ”externt”, betraktande systemperspektiv.

Det moderna samhället uppstår – genom nya former av arbetsdelning, handel, maktindelning, politisk administration, vetenskap och teknologi – som ett komplext funktionellt differentierat system, som, med Habermas termer, alltmer tenderar att glida ut ur de sociala aktörernas vardagliga

förståelsehorisont (Habermas 1989). Ett komplext samhällsligt maskineri uppstår på systemnivån; ett maskineri som inte längre är knutet till livsvärlden, utan som fungerar oberoende och externt i förhållande till denna.

För Habermas utgörs det stora problemet – teoretiskt och praktiskt – av frågan hur styrningen av detta självständiggjorda samhällsmaskineri ska kunna återknytas till en normativ, etisk och demokratisk viljebildning. Habermas framhåller sålunda att problemet måste formuleras som ett problem om själva integrationen mellan livsvärld och system.<sup>3</sup>

Luhmann (1989, 1993a, 1993b) löper med sin teori om ”autopoietiska” sociala system så att säga linan ut vad avser differentieringsperspektivet. Hans externt betraktande systemperspektiv, och den ytterligt decentraliserade världsbild som detta ger vid handen, står i skarp kontrast till Habermas moraliskt och politiskt engagerade sociologi. Det finns för Luhmann inte längre något centralperspektiv, eller någon hierarkiskt belägen position i det moderna funktionellt differentierade samhället varifrån man kan erhålla någon privilegierad och allomfattande utgångspunkt – varken deskriptivt, kausalt eller normativt.

Det är från det övergripande samhällsliga perspektivet ett problem att olika samhällsliga subsystem – t ex ekonomi, politik och vetenskap – opererar med olika specialiserade språk. I många fall försvårar eller omöjliggör detta en effektiv kommunikation. Vart och ett av de olika subsystemen tenderar att reagera självständigt och, utifrån de övriga systemens perspektiv, oberäkneligt och okontrollerbart. De ställs därmed inför det ökade kravet att själva fatta beslut i en omvärld och en framtid som inte bara naturligt och objektivt sett, utan framför allt socialt och politiskt sett, ter sig alltmer ovisst och kontingent. Detta är den systemteoretiska kärnpunkten i det ”risksamhälle” som Beck (1992a) har givit en idealtypisk framställning av.

## Luhmann – samhället som autopoietiskt kommunikationssystem

Centralt i Luhmanns teori är begreppet ”autopoiesis”. Begreppet, som på grekiska närmast har betydelsen av ”självskapande”, har sitt vetenskapliga ursprung i Humberto Maturana och Francisco Varelas biologiska evolutionsteori.<sup>4</sup> Enligt denna definieras ett ”autopoietiskt” system som ett system som inte bara är självreglerande och självorganiserande, utan som ett system som på grundval av dess eget interna kodsysteem på egen hand kan producera själva de grundelement det är uppbyggt av. Det autopoietiska systemet kan skapa och omskapa sig självt. Det lär sig att på dess egna villkor aktivt upprätta dess operationella enhet genom att särskilja

sig självt som ett system i förhållande till en kontingent och föränderlig omvärld. Denna utgångspunkt bäddar för en, i förhållande till den klassiska systemfunktionalismen, mycket dynamisk systemteori.

Luhmann skiljer mellan tre huvudtyper av autopoietiska system: naturliga (biologiska) system, psykiska system, och sociala system. Dessa olika typer av system definieras formellt som externa omvärldar i förhållande till varandra.<sup>5</sup> Sociala system – de system som den sociologiska undersökningen fokuserar på – grundar sig på symbolisk kommunikation och kan t ex inte återföras på eller begreppsliggöras i termer av den neurofysiologiska perceptionsmekanismen, eller i termer av det mänskliga medvetandet. Sociologi är i detta perspektiv med andra ord en vetenskap om kommunikation.

Samhället definieras i Luhmanns (1990:145f) termer som ett övergripande nätverk av olika autopoietiska – operationellt slutna, självrefererande och självskapande – sociala kommunikationssystem. Kommunikationer är per definition bara möjliga inom ett kommunikationssystem, och enstaka kommunikationer är därför endast meningsfulla med referens till andra kommunikationer inom detta kommunikationssystem.

För samhället, uppfattat som det övergripande sociala kommunikationssystemet, kommer allt som inte utgör element i denna kommunikation definitionsmässigt att tillhöra dess omvärld; vare sig det handlar om mänskliga individer, fysiska kroppar, psyken, eller biologiska ekosystem. I fallet med förhållandet mellan samhället och dess naturliga omvärld finns det över huvud taget ingen förbindelse som öppnar för något slag av symbolisk kommunikation. Vi kan bara tala om naturen: vi kan inte tala *med* den.

Delningen mellan samhället och naturen är med andra ord fullständig, och som sociologer hänvisas vi åter till disciplinens ursprungliga intention, nämligen, att sociala fakta endast kan förklaras av sociala fakta.<sup>6</sup> Fysiska, kemiska och biologiska fakta orsakar ingen reaktion i den samhällseliga kroppen så länge dessa inte kan kommuniceras. Det är som sociala fakta, som samhällseliga kommunikationer om miljön, som miljöproblemen kan studeras av sociologin. Problemet förskjuts från den i förhållande till samhällssystemet externa, naturliga ekologin, mot den samhällseligt interna, sociala ekologin.<sup>7</sup> Frågan som kan ställas är: hur kommunicerar samhället, som ett operationellt slutet system av kommunikationer, om dess exponering för ekologiska faror i dess omvärld?

## Ekologisk kommunikation

Luhmann (1989) har använt den lite vanskliga termen "ekologisk kommunikation" för att begreppsliggöra problemet med denna samhälleligt interna ekologi. Termen kan lätt misstolkas: allra minst har den att göra med det sedvanliga uppropet "vi måste kommunicera med naturen!".

De samhälleliga subsystemen kan bara hantera information med utgångspunkt i dess egna koder. Vad som är rationellt och begripligt för ett system är obegripligt och irrationellt för ett annat. Ekonomin som system bygger på betalningsförmågan, den binära koden att utföra eller att inte utföra en ekonomisk transaktion. Politiken rättar sig efter den binära koden att ha makten, eller att sitta i oppositionen. Vetenskapen som system bygger på hanterandet av fakta, det som är sant eller falskt.

Ett funktionssystem kan inte ta ett annat funktionssystem plats. Men denna systemets självrefererande autonomi ska dock inte begripas som ett oberoende av dess omvärld. Tvärtom är det just därför att de olika funktionssystemen inte kan överta varandras funktioner – dess systemspecifika sätt att hantera information – som de i allra högsta grad blir inbördes beroende. Det är detta Durkheim menar med organisk solidaritet.

Hur är då dessa strukturella kopplingar möjliga? För att kasta ljus över problematiken med den ekologiska kommunikationen använder Luhmann begreppet "resonans". Varje autopoietiskt system kan liknas vid en radiomottagare. Dess operation bygger på selektioner. Den måste kunna filtrera, välja bort de signaler i etern som inte tillhör den specifika våglängd som den är inställd på. Bara de signaler som matchar denna specifika våglängd kommer då att kunna skapa resonans och förstärkas i det mottagande systemet. I fallet med de neurofysiologiska perceptionsmekanismerna i den mänskliga organismen blir det uppenbart hur t ex örat, för att kunna uppfatta ljud, måste undantränga alla de från omvärlden kommande signaler, som i andra sinnesorgan kan skapa resonans som ljus, smak, lukt, smärta eller balans.

Det icke-kommunikativa brus, de störningar eller irritationer som trycker på samhället från dess naturliga omvärld måste kanaliseras genom något av de specialiserade samhälleliga subsystemen för att kunna kommuniceras i det övergripande samhällssystemet.<sup>8</sup> Om vi återknyter till frågan om miljöproblem: förändringarna i omvärlden måste skapa resonans i de samhälleliga subsystemen, de måste kanaliseras genom exakt den specifika våglängd som används av ett givet subsystem, för att de ska kunna bli uppmärksammade, definierade och kommunicerade som ett problem.

Det faktum att jorden försuras i ett givet skogsområde manifesteras på en mångfald olika sätt. De olika samhälleliga subsystemen måste begränsa sina respektive möjligheter att reagera på bruset av dessa manifestationer. Genom denna strategi att sluta sig själva gentemot deras omvärld,

öppnar de sig på samma gång gentemot den. Biologerna och kemisterna öppnar sig för de naturliga ekosystemens betingelser, ekonomerna öppnar sig för det potentiella hotet för skogsindustrin, politikerna öppnar sig för de sekundära reaktionerna från allmänheten och den politiska oppositionen o s v. Vart och ett av dessa subsystem kan bara hantera miljöproblemen (omvärldsproblemen) utifrån det kodsysteem som gäller inom dess egen begränsade domän.

## För mycket och för lite resonans

Detta antyder också att det är långt ifrån sannolikt – det är snarare ett undantag – att vissa förändringar i den naturliga omvärlden över huvud taget ska kunna ge upphov till någon resonans i den samhällseliga kroppen. För det första måste dessa förändringar ”kodas” på ett sådant sätt att det kan hanteras av systemet i fråga (det ekonomiska systemet kan bara reagera på markförurningen i den utsträckning som denna utgör ett hot – eller ett löfte – i ekonomiska termer). För det andra krävs att subsystemens ”program” – investeringarna i detta exempel – är fokuserade på just detta specifika område (såvida detta skogsområde inte är av ekonomiskt intresse, kommer det ekonomiska systemet inte att reagera på de nämnda förändringarna, oavsett vilka andra värden – artrikedom, skönhet, etik eller t o m oförutsedda ekonomiska värden – som går till spillo).<sup>9</sup>

Detta pekar på det problemet att störningar i den externa naturliga omvärlden ofta tenderar att ge upphov till alltför lite resonans i det samhällseliga systemet. Men det motsatta problemet gör sig gällande i förhållande till samhällets interna omgivning: här kan alltför mycket resonans vara ett problem. Trots att de samhällseliga subsystemen opererar med den stränga slutenhet som de upprättar på grundval av sina mycket specifika koder och program, kommer de i detta fall att vara föremål för samhällseligt interna, kommunikativa irritationer gentemot vilka de är mer benägna att reagera än gentemot de icke kommunikativa störningar som kommer från den externa omvärlden.

Det politiska systemet är extremt känsligt för den interna samhällseliga resonansen och kan därför tjäna som ett slags avskjutningsramp för t ex ekologiska frågor. Å andra sidan ligger en fara dold i detta löfte, i det faktum att politiken i sin tur kan starta resonanser och funktionella störningar i andra subsystem, vilka opererar enligt sina egna specifika koder och program och därför i sin tur undandrar sig den politiska styrningsmöjligheten. Varje socialt subsystem rekonstruerar samhället i dess helhet utifrån subsystemets egen logik, utifrån dess eget kodsysteem. Varje subsystem fyller en specifik funktion i det övergripande samhällssystemet,



och lämnar fältet helt och hållet öppet för andra subsystem att rekonstruera samhället utifrån helt andra utgångspunkter.

Detta illustrerar den yttersta konsekvensen av det funktionellt differentierade samhällets decentralisering: eftersom det saknar varje form av central eller övergripande referenspunkt, saknar det även proportioner. En liten signal i ett subsystem kan i vissa fall ge upphov till en mycket stor resonans i ett annat. Luhmann ger exemplet hur upptäckten att en politiker har blivit köpt för en aldrig så betydelslös summa pengar kan resultera i en politisk skandal. En obetydlig händelse i det ekonomiska systemet kan sålunda orsaka en jordbävning i det politiska.

Luhmanns slutsats är att det är mycket mer sannolikt att det uppstår resonans inom det samhällsliga systemet, än att det uppstår i förhållande till den externa omvärlden. Även om subsystemen med sina koder och program är inställda på ett mycket fint utsnitt av den samhällsliga kommunikationen, är de just därför mycket känsliga på sina respektive våglängder: de söker hela tiden av dessa och reagerar på den information som går att utvaska ur det allmänna bruset.

## Beck – den sociala ekologins explosivitet

I det perspektiv som här har skisserats framstår det moderna samhället inte bara som föremål för de ekologiska faror som har sitt ursprung i den externa, naturliga omvärlden, utan än mer för de faror som har sitt ursprung i de strukturella förutsättningarna för dess interna ekologi. Beck, vars tänkande har många paralleller till Luhmanns, hänvisar till detta med sitt resonemang kring det moderna "risksamhällets" "sociala och politiska explosivitet" (Beck 1992a, 1992b).

Riskbegreppet har definierats på olika sätt i skilda sammanhang. Gemensamt för Beck och Luhmann är att risk uppfattas som något knutet till samhällssystemets interna operationer (till rationell kalkylation och beslutstagande), och som något som därmed skiljer sig från en fara, vilken härleds till omvärlden: man tar en risk, men utsätts för en fara. Det moderna försäkringssystemet utgör ett exempel på ett tidigt uppkommet system som transformerar oberäknliga naturliga faror till ekonomiskt kalkylerbara risker (Ewald 1986, 1991).<sup>10</sup>

Becks huvudtes är att medan de stora sociala och politiska frågorna i det klassiskt industriella samhället handlade om fördelningen – och legitimeringen av denna fördelning – av den socialt producerade rikedomen och välfärden, är dessa frågor i det högteknologiska, senmoderna industrisamhället knutna till fördelningen, och legitimeringen av de faror och risker som detta samhälle själv ger upphov till. Människans stora problem står inte längre i hennes direkta förhållande till nyttjandet av den omgi-

vande naturen, hur denna ytterligare ska kunna behärskas och exploateras, utan i förhållande till de sekundära sideeffekter som uppstår av den teknologiska och ekonomiska utvecklingens frammarsch. I det senmoderna, högteknologiska risksamhället börjar själva moderniseringen – frukterna av dess egen produktivitet och dess sätt att hantera de faror som uppstår i dess intervention i den naturliga världen – att uppträda som en fara. Den moderniseringsprocess som tidigare tog avstamp i det förmoderna eller förindustriella samhället ersätts av en självreflexiv moderniseringsprocess, där själva de principer som legat till grund för det industriella samhället blir föremål för revision – vetenskapligt såväl som socialt, politiskt och ekonomiskt (Beck 1992a:21; Beck, Giddens, Lash 1994).

Kopplat till Becks tes om den självreflexiva moderniteten definieras risk sålunda som "ett systematiskt sätt att hantera faror och osäkerheter som är alstrade och införda av moderniteten själv". (Beck (1992a:21) Ytterst handlar detta om hanteringen av det funktionellt differerade samhällets strukturellt inbyggda sociala, politiska och ekonomiska faror.

Moderniseringens system av risker växer sig alltmer komplext, det sprider ut sig globalt över nationsgränserna, utanför vår mänskliga perception, och, slutligen, utanför vår vetenskapliga beräkningskapacitet. Beck hävdar att Webers begrepp om rationalisering inte längre kan appliceras på risk-samhället. I kapp med det målrationella handlandets landvinningar blir dess faktiska konsekvenser allt omöjligare att förutsäga. Den naturliga fara som från början inmutats som ett område för högteknologiska och ekologiska riskkalkyler slår tillbaka som en ny potentiellt katastrofal obäräknelighet.<sup>11</sup> Hur ska ett kärnkraftverk kunna försäkra sig gentemot ett haveri? Alla de begrepp varpå den rationella riskkalkylen grundar sig tappar sin giltighet inför hotet om det värsta tänkbara scenariot. Konsekvenserna av ett kärnreaktorhaveri, eller av den smygande kemiska förgiftningen av mark och vatten, spränger gränserna inte bara för vårt moraliska, utan även för vårt ekonomiska och politiska tid-rum: de inbegriper allt liv på Jorden och de omfattar de mänskliga generationer som ännu inte är födda, och gentemot vilkas krav på ett fullgott liv vi måste ställa oss själva till svars.

Under den av vetenskapen fortfarande legitimerade fernissan av riskkalkyler härstammande från 1800-talets villkor växer med andra ord det modernas katastrofiska potential. Det genomförsäkrade samhället avslöjar sig när som helst som ett oförsäkrat samhälle, därmed vidöppet inte bara för den teknologiska och ekologiska, utan än mer för en social, politisk och ekonomisk explosivitet.

Ett miljöhot utgör inte bara ett hot mot naturen, utan – när det blir massmedialt och allmänt uppenbart – även ett hot mot egendom, kapital, industri, arbeten, fackliga och politiska maktförhållanden, internationella handelsförbindelser osv. De samhälleliga institutioner som ekonomiskt,

politiskt, rättsligt och tekniskt måste ansvara för de nya, helt oberäkneliga och ohanterbara högteknologiska riskerna ställs inför det ständiga och omöjliga tvånget att sopa upp framför sina dörrar genom att föra ett slags "symbolisk avförgiftningspolitik", genom vilken dessa risker kan normaliseras, förskjutas eller förnekas (Beck 1992b:105). Det är detta institutionella förträngningsarbete som utgör risksamhällets verkliga sprängstoff.

Det moderna samhället är i hög grad beroende av vetenskap och expertis. Samtidigt relativiseras detta förhållande. Den paradoxala effekten när det gäller det högteknologiska riskkomplexet är enligt Beck att ingen längre är expert, allra minst experterna själva: tvärtom är det just experterna som väcker tvivlet om sina egna prognoser. "Den mest betydelsefulla motståndaren till hotindustrin är hotindustrin själv", inte aktivisterna utanför stängslena (Beck 1992b:115). Det är de interna motsättningarna inom vetenskap och industri som sätter den tändande gnistan när de blir allmänt uppmärksammade.

Riskerna kommer med Beck att likna "mytologiska varelser" som kan ändra skepnad – än som dagmask, än som eldsprutande drake – beroende på vilket perspektiv och vilka grupper – lekmän, experter och politiker – som drar till sig den största massmediala uppmärksamheten. Det industriella samhällets ideologiska och förfalskade maskering av de oberäkneliga och ohanterbara farorna spricker upp, och blottar en situation där de traditionella formerna för den demokratiska viljebildningen inte längre håller måtten. När den parlamentariska beslutsprocessen inte längre förmår ställa de grundläggande frågor som står på spel, kommer den politiska arenan att förskjutas. Den avgörande diskussionen om framtiden förs varken längre mellan makthavarna i parlamentet, mellan ledarna inom af-färsvärlden eller mellan auktoriteterna inom vetenskapen, utan förflyttas mer och mer ut till olika stridande intressegrupper i den samhälleliga offentligheten.

## Rishtagande som autopoietisk operation

I Luhmanns perspektiv inbegriper begreppet risk framför allt fattandet av ett beslut. För att vara mer exakt: att ta en risk innebär att utföra en selektion inför sannolikheten för vinst eller förlust (av något som gagnar eller hämmar systemets fortsatta operationer) i en obestämbar och osäker omvärld. Denna selektion är i sig kontingent; enten-eller: det autopoietiska systemet måste självt utföra den selekterande operationen, och måste så att säga själv bära det "moraliska" ansvaret för denna. Att utföra en kommunikation inbegriper alltid ett val utifrån olika möjligheter – att kommunicera, vad att kommunicera, och hur att kommunicera – och sålunda ett rishtagande.

Den ökande teknologiska "görbarheten", själva medvetandet om denna kapacitet, och den form av målrationell beräkning som dominerar det moderna samhället öppnar den tid-rumsliga horisonten. Denna låter sig inte längre uppfattas som ett ontologiskt determinerat tillstånd av naturliga fakta som kan observeras och tillskrivas objektivt. Kopplingen mellan nutiden och framtiden blir föremål för multipla kontingenser i tid och rum, vilka i sin tur ger upphov till sociala kontingenser beroende på särskiljanden mellan individuella observatörers olika perspektiv. På nivån för en "andra ordningens" observation förskjuts problemet att nå social överenskommelse för beslutsfattande från frågan om kunskap till frågan om kommunikation. Detta antyder dock ingen genväg till lösningen av problemet: all kommunikation innebär i sig ett risktagande – kommunikationen av risk förskjuts sålunda till risken av kommunikation.

Ytterst är det inte de faktiska konsekvenserna av den teknologiska utvecklingens framsteg och implementeringar som definierar det historiska och analytiska perspektivbyte som här antyds, utan snarare den sociala dimensionen av den vetenskapliga kunskapens framsteg.

De sociala och temporala kontingenserna växer med tillväxten av den vetenskapliga kunskapen. Vetenskapen ger upphov till allt fler osäkerheter, allt fler valmöjligheter, och därmed till det ständigt ökande behovet att fatta allt fler beslut. Den vetenskapliga kunskapen kommer ytterst att ge upphov till mer risk och inte mer säkerhet; den kommer snarast att ge upphov till en "samproduktion" av risk och fara (Luhmann 1993b:206). Vetenskapen tar själv en risk genom produktionen av kunskap, genom att ta beslutet att etablera en anspråk på sanning, och denna kunskap kan i sin tur mycket väl komma att utgöra en fara – inte bara för vetenskapen – när den väl exploateras.

## Från det säkerhets-orienterade till det risk-orienterade samhället

Den övergripande utvecklingslinje som här antyts kan beskrivas i termer av den historiska övergången från ett säkerhets-orienterat till ett risk-orienterat samhälle.

Begreppet risk definieras vanligtvis som motsatsen till begreppet säkerhet. Detta är det säkerhets-orienterade samhällets paradigm. Risken i ett givet företag uppfattas då som de negativa och oavsiktliga konsekvenserna av vissa utförda handlingar: det som inte kunnat undvikas, och sålunda måste accepteras, men som åtminstone måste hållas till ett minimum. Detta risk-begrepp passar väl in med Becks beskrivning av det tidiga industrisamhället. Risk uppfattas enbart som ett sekundärt fenomen eller pro-

blem, som så att säga kan sopas under mattan. Det överskuggas av problemet att tillgodose samhällets behov av social och materiell trygghet.

Det risk-orienterade samhället, å andra sidan, definieras inte i termer av distinktionen mellan risk och säkerhet, utan i termer av distinktionen mellan risk och fara. Både risk och fara är knutet till möjligheten av en förlust i en osäker framtid.<sup>12</sup> Men i fallet med fara tillskriver vi den möjliga förlusten den externa omvärlden, till omständigheter över vilka vi helt saknar kontroll, medan vi i fallet med risk tillskriver förlusten internt, dvs vi kopplar denna till fattandet av ett beslut. Vi kan själva ta risken att överskrida hastighetsbegränsningarna när vi kör bil, men vi utsätter våra medtrafikanter för en fara; medtrafikanterna, å sin sida medvetna om möjligheten att andra fordon inte följer trafikreglerna, tar själva risken att utsätta sig för denna fara.

Medan det säkerhets-orienterade samhället inriktar sig på bestämda mål i termer av materiell välfärd och social ordning, exploaterande den bestämbara världen eller åtminstone vad som uppfattas som bestämbar, och sålunda enbart indirekt accepterar eller exponerar sig för den farofyllda möjligheten att någonting oförutsett inträffar, kommer det risk-orienterade samhället att aktivt exploatera själva denna framtidens obestämbarhet.

Det säkerhets-orienterade samhället korresponderar vidare mot vad Luhmann benämner första ordningens observation: säkerhetsexperterna utgår från de fakta de avslöjar och uppfattar världen såsom den framstår i dess positiva sken. För säkerhetsexperterna är det ekologiska problemet i huvudsak en fråga om kunskap, och om det strategiska handhavandet med objekten i den "verkliga världen". För den andra ordningens observatör – förstådd som ett system som observerar ett annat system som själv utför observationer – blir det uppenbart hur olika experter (första ordningens observatörer) kommer att kunna göra helt olika tolkningar av samma fenomen (Jfr Sundqvist 1991). Inför de olika valmöjligheter som står till buds måste selektioner utföras. På den andra ordningens observationsnivå är vi inte längre primärt inriktade på världen av fysiska och sociala objekt i sig, eller på den fenomenologiska representationen av dessa, utan på själva hanteringen av risker, dvs på kommunikationen av risk-attributioner.

## Risk-attributionernas sociala konstruktion

För att samhället ska kunna uppfatta en given fara, måste denna kodas som en risk: den potentiella förlust som uppfattas måste kunna tillskrivas ett beslut att välja mellan tänkbara alternativ. Men det finns inget objektivt sätt att definiera en risk, och problemet med risk har sålunda inte sitt ursprung i den materiella världen. För att tala med Luhmann: "det står

snarare att finna i relationen mellan tidsdimensionen och den sociala dimensionen.” (1993b:27) Risk-attributionen handlar om att komma över de temporala och sociala kontingenserna genom att koppla ett möjligt framtida utfall till ett visst beslut fattat i nutiden, trots att man inte har tillräcklig kunskap eller kontroll över detta utfall – och trots att det inte ens behöver finnas något givet beslut att knyta detta utfall till.

Given den oerhörda komplexitet som präglar förbindelseänkarna mellan det moderna samhället och dess naturliga omvärld, kommer förändringar, förluster och katastrofer att inträffa, som varken kausalt eller praktiskt förefaller kunna tillskrivas något givet mänskligt beslut. För att kunna ta oss vidare tvingas vi i vissa fall kortsluta den kausala kedjan: vi måste uppfinna, eller efterkonstruera beslut som förefaller rimliga för oss, beslut som den potentiella förlusten kan tillskrivas. Luhmann (1993b:26) ger exemplet hur det praktiskt taget är omöjligt att koppla beslutet att starta en enstaka bilmotor till alla de negativa miljökonsekvenser detta medför på lång sikt och i perspektivet av den totala bilismens utbredning. Däremot skulle dessa konsekvenser kunna tillskrivas beslutet att inte förbjuda bilismen. Ofta är just miljöproblemets historia historien om denna typ av indirekt fattade icke-beslut, med andra ord beslut som inte framträder positivt utan först såsom analytiska rekonstruktioner.<sup>13</sup>

Valet av denna risk-attribution – och den risk detta val i sin tur implikerar – är beroende av observatören, och av dennes position i förhållande till det som observeras. På den andra ordningens observation – som en konsekvens av den funktionella differentieringen och det därav följande mångfaldigandet av olika perspektiv och möjliga kommunikationer – blir samhället tilltagande ogenomsynligt, eller överskådligt. För att kunna hantera den kommunikativa överbelastning som därmed skapas, reagerar samhället genom att återföra problemet med risk-attributionen till nivån för den första ordningens observation; något som i de flesta fall dock innebär ett politiskt risktagande.

I fallet med den svenska debatten kring byggandet av Öresundsbron, som kulminerade 1994, kunde riskproblematikens komplexitet reduceras genom införandet av den så kallade ”noll-lösningen”, vilken i detta perspektiv snarast framträder som ett ”socialt broprojekt”: en politisk fiktion syftande till att framställa de ekologiska riskerna i projektet som under kontroll och säkerhet, och på det viset på ett elegant sätt utesluta alla andra tänkbara konsekvenser. För att formulera saken cyniskt: vi röstar precis därför att vi vet att politiken aldrig talar i namn av verklighetens komplexitet.

## Ekologisk demokrati – gränser och möjligheter

I risksamhället finns inget rationellt samband mellan ekonomisk och teknologisk tillväxt å ena sidan, och ekologisk balans å den andra. Att det teknokratiska projektet inte kan överföras till den ekologiska krisens område är lika mycket ett systemiskt som ett moraliskt imperativ.

Det är dock för Beck en öppen fråga hur risksamhällets grundläggande problematik – konflikten mellan produktionen av materiell välfärd å ena sidan, och hotet om ekologisk, och därmed ekonomisk, politisk och social förödelse å den andra – konkret ska kunna inlösas och hanteras moraliskt och demokratiskt. Det funktionellt differentierade och decentraliserade samhället bjuder varken på något oantastligt normativt perspektiv eller på någon central position varifrån en effektiv styrningsmekanism skulle kunna verka. Det enda vi kan göra är att låta de samhälleliga rösterna ljuda enligt dess egna giltighetskriterier. Beck framhåller vikten av att stärka de samhälleliga institutionernas – rättens, politikens och den privata sfärens – relativa oberoende: en funktionell maktfördelning, med andra ord, vars grund ytterst vilar på en kompetent offentlig debatt förd genom rationella moraliska och vetenskapliga argument.

Detta för tankarna till det Habermas (1992) i sitt senaste stora verk *Faktizität und Geltung* formulerat som ett slags "aktivistisk rättspolitik". Med olika nya former för kommunikativa fora, där de nya sociala rörelserna, däribland miljö rörelsen, intar en framskjutande roll, uppstår en ny offentlighet vid sidan om den etablerade politiken.<sup>14</sup> Här gäller kampen inte i första hand den politiska makten, utan den kommunikativa makten, eller makten att definiera.

Den moderna rätten har för Habermas ett dubbelt ansikte. Rätten har en i viss mening självständiggjord och styrande funktion gentemot ekonomin och politiken, samtidigt som den för det offentliga livet lämnas öppen för kommunikativa argumentationsformer.<sup>15</sup> Å ena sidan utgör rätten en sanktionerad maktstruktur, den samhälleliga fakticitet som dess legalitetsprincip representerar. Å andra sidan representerar den i form av dess normativa bindning en princip om legitimitet, dess giltighetsaspekt. Som fakticitet uppträder lagen som ett systemiskt imperativ vars empiriska konsekvenser individen måste rätta sig efter; men plikten att följa lagens bud måste vara normativt, och i sista hand kommunikativt, eller moraliskt grundad. Rätten fungerar på så vis s a s som en brygga mellan livsvärld och system.

Detta betonar lagstiftningsprocessens kritiska förhållande till den politiska offentligheten i det moderna, systemiskt utdifferierade samhället. Den positiva rätten kan i allt mindre utsträckning söka legitimitet i traditionella förhållanden av äganderätt eller administrativ praxis. Den blir därför alltmer beroende av det offentliga livets normativa giltighetsan-

språk, vilka i sin tur i allt större utsträckning blir föremål för olika sociala gruppers kontroverser och definitionskamper.

## Avslutande kommentar

Det är snarast en praktisk, i betydelsen politisk, fråga, vad det man med Habermas kan formulera som en "diskursiv miljöetik" konkret sett skulle kunna innebära för möjligheterna för en rationell, demokratisk hantering av dagens miljöproblematik. Av särskilt intresse torde vara att studera de institutionella rambetingelserna för en sådan. Vid en systemteoretisk betraktelse av miljöproblemens sociala ekologi är det föga överraskande att maskineriet sällan svarar som beräknat på en aldrig så rättfärdig intention.

Beck (1992:106) jämför lätt sarkastiskt möjligheten att med instiftandet av en ny vetenskaplig etik kunna förhindra de oberäkneliga och inhumana konsekvenser som ständigt pånyttföds av dagens högteknologiska forskningsresultat med försöket att stoppa ett trafikjetplan med en cykelbroms. Det funktionellt differentierade samhällets systemiska betingelser omöjliggör detta – och detta är ett sociologiskt konstaterande, inte ett filosofiskt. I denna mening har den vetenskapliga betraktelsen av miljöproblematiken en sociologisk överladdning, dock utan någon möjlighet för den comteska religionens Messias att någonsin kunna återvända till vår hotade planet.

Min avsikt har varit att lyfta fram den stora komplexitet som denna problematik rymmer – vetenskapligt såväl som politiskt – i det funktionellt differentierade, risk-orienterade samhället. Samhällsvetenskapligt sett förskjuts miljöproblematiken i detta perspektiv från den naturliga, samhälleligt externa ekologin mot den sociala, samhälleligt interna ekologin: från den rent kunskaps sociologiska frågan mot frågan om kommunikation. Politiskt sett förskjuts problemet från den enkla implementeringsfrågan mot frågan om den "öppna politiken".<sup>16</sup>

De mest pockande samhällsproblemen förefaller sakna alla definitiva lösningar och återförsäkringar. Beck sätter fingret på den "industriella fatalism" där såväl kritiken som bejakandet av den samtida utvecklingstendensen faller inom ett och samma föråldrade och därför impotenta paradigm.<sup>17</sup> Samhällsvetenskapens löfte – och utmaning – ligger dock inte primärt i dess implementära framgångar utan i dess möjligheter att kunna erbjuda alternativa problembilder. Luhmann (1990:187) förespråkar ett slags stoisk attityd inför denna situation: "den må förbli fruktlös, men jag finner den inte meningslös."



## NOTER

- <sup>1</sup> Jfr Loftsson (m fl) (1993); Thelander, Lundgren (1989); Asp (1990); Bennulf (1990); En ren framtid (1989). Om livsstil och miljöhandlingar se Lindén (1994).
- <sup>2</sup> Av de experter som gör sig offentligt hörda i miljöfrågorna är det dock, möjligen med undantag för ekonomerna, mera sällan man hör något från samhällsvetarna.
- <sup>3</sup> Habermas (1989, 1992) har problematiserat detta i olika tappningar: tesen om systemets kolonisering av livsvärlden var ett tidigt tema; på senare år har arbetet kring rättssystemets möjligheter att koppla normativt bindande beslut till den legala institutionaliseringen trätt i förgrunden.
- <sup>4</sup> Jfr Maturana (1980). Luhmanns samhällsteori kan i grova drag sägas vila på fyra grundpelare: den klassiska systemteori från Talcott Parsons, den fenomenologiska traditionen med ursprung i Edmund Husserl, cybernetik, och teoretisk biologi. För en introduktion till Luhmanns användning av begreppet se Jacobsen (1992), Jönhill (1993).
- <sup>5</sup> Som system betraktade är de sines emellan operationellt slutna. De opererar på grundval av kvalitativt eller funktionellt helt åtskilda processer: liv, medvetande, respektive kommunikation.
- <sup>6</sup> Durkheim (1991). Jämför hur Beck i sitt bidrag till diskussionen kring den ekologiska frågan, vilken jag behandlar senare i denna text, har definierat begreppet "risk" i termer av en "själreflexiv" modernitetsteori. Beck (1992a:21); Beck, Giddens, Lash (1994).
- <sup>7</sup> Termen "ekologi" implicerar här helt enkelt förhållandet mellan ett system och dess omvärld. Den externa ekologin definieras sålunda som förhållandet mellan samhället och dess naturliga omvärld, och den interna ekologin definieras som förhållandet mellan samhälleligt interna subsystem, vilka utgör varandras omvärldar.
- <sup>8</sup> Detta kan förefalla trivialt, men poängen bör betonas: samhället som helhet är blint inför naturen.
- <sup>9</sup> Exempel på "program" är förutom ekonomiska investeringar vetenskapliga teorier, lagar och politiska program.
- <sup>10</sup> Jfr Luhmann (1993b); Se även Giddens (1990).
- <sup>11</sup> Jfr Horkheimer (1981).
- <sup>12</sup> Det bör tilläggas att förlust också implicerar att det rör sig om något som uppfattas som en samhällelig tillgång, t ex pengar, politisk makt eller naturresurser.
- <sup>13</sup> Jfr Thelander, Lundgren (1989).
- <sup>14</sup> För en diskussion kring de nya sociala rörelserna se Eyerman, Jamison (1991); Giddens (1990).
- <sup>15</sup> Luhmann (1990) definierar i enlighet med sin teori om autopoiesis rätten som ett kognitivt öppet och normativt slutet system. Detta innebär att rätten som system betraktad kan hantera i princip alla frågor som kan operationaliseras i termer av koden legalt-illegalt.
- <sup>16</sup> Jfr Beck (1992a, kap 8).
- <sup>17</sup> Beck (1989).

## LITTERATUR

- Asp, Kent (1990) Medierna och valrörelsen. I Gilljam, Mikael, Holmberg, Sören (red) *Rött, blått, grönt. En bok om 1988 års riksdagsval*. Bonniers, Stockholm.
- Aspelin, Gunnar (1977) *Tankens vägar. En översikt av filosofins utveckling. Del I. Doxa*, Lund.
- Beck, Ulrich (1989) Vi fatalister i risksamhället. I: *Res Publica 14*.
- Beck, Ulrich (1992a) *Risk Society. Towards a New Modernity*. Sage, London.
- Beck, Ulrich (1992b) From Industrial Society to the Risk Society: Questions of Survival, Social Structure and Ecological Enlightenment. I *Theory, Culture & Society, Volume 9, Number 1 1992*. Sage, London.

- Beck, Ulrich, Giddens, Anthony, Lash, Scott (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, Cambridge.
- Bennulf, Martin (1990) *Grönt ljus. Väljarna och miljöpartiets valframgång 1988*. Rapport, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Berman, Marshall (1987) *Allt som är fast förflyktigas: modernism och modernitet*. Arkiv, Lund.
- Bertilsson, Margareta, Hansson, Björn (red) (1988) *samhällsvetenskapens klassiker*. Studentlitteratur, Lund.
- Carson, Rachel (1963) *Silent Spring*. H. Hamilton, London.
- Comte, Auguste (1991) Om positivismen. I *Tre klassiska texter*. Korpen, Göteborg.
- Durkheim, Émile (1960) *The Division of Labor in Society*. The Free Press of Clencoe, Illinois.
- Durkheim, Émile (1991) Sociologins metodregler. I *Tre klassiska texter*. Korpen, Göteborg.
- En ren framtid. Fakta om miljövård*. (1989). Liber Hermods, Malmö.
- Eriksson, Gunnar (1989) *Från renässans till upplysning*. Idéhistorisk översikt av Gunnar Eriksson, Roger Qvarsell, Bo Sundin. Umeå Universitet, Umeå.
- Ewald, Francois (1986) *L'Etat providence*. B. Grasset cop. Paris.
- Ewald, François (1991) Insurance and Risk. I Burchell, Graham, Gordon, Colin and Miller, Peter (red) *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. Harvester Wheatsheaf, London.
- Eyerman, Ron, Jamison, Andrew (1991) *Social Movements. A Cognitive Approach*. Polity Press, Cambridge.
- Fox Keller, Evelyn (1985) *Reflections on Gender and Science*. Yale University Press, New Haven and London.
- Frykman, Jonas, Löfgren, Orvar (1979) *Den kultiverade människan*. Liber, Lund.
- Giddens, Anthony (1990) *The Consequences of Modernity*. Polity Press, Cambridge.
- Habermas, Jürgen (1987) *The Philosophical Discourse of Modernity*. Polity Press, Cambridge.
- Habermas, Jürgen (1989) *The Theory of Communicative Action, Volume 2*. Polity Press, Cambridge.
- Habermas, Jürgen (1992) *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Suhrkamp, Frankfurt.
- Harding, Sandra (1986) *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- Horkheimer, Max (1981) *Upplysningens dialektik: Filosofiska fragment*. Röda bokförlaget, Göteborg.
- Jacobsen, Jens Christian (red) (1992) *Autopoiesis. En introduktion til Niklas Luhmanns verden af systemer*. Forlaget politisk revy, Köpenhamn.
- Jönhill, Jan Inge (1993) Teori med sprängstoff. En introduktion till Niklas Luhmanns sociologi. *Sociologi i dag*. 2/3 1993. Novus, Oslo.
- Kylhammar, Martin (1992) *Nils Dahlbeck. en berättelse om svensk natur och naturvårdshistoria*. Carlssons, Stockholm.
- Lindén, Anna-Lisa (1994) *Människa och miljö. Om attityder, värderingar, livsstil och livsform*. Carlssons, Stockholm.
- Lindquist, Per (1994) Moralisk individualisering - om samhällsmoral och ungdomsforskning. I Miegel, Fredrik, Johansson, Thomas (red), *Mardrömmar och önskedrömmar. Om ungdom och ungdomlighet i nittioalets Sverige*. Symposion, Lund.
- Loftsson, Elfar (m fl) (1993) *Svensk miljöpolitik*. Studentlitteratur, Lund.
- Luhmann, Niklas (1989) *Ecological Communication*. Polity Press, Cambridge.
- Luhmann, Niklas (1990) *Essays on Self-Reference*. Columbia University Press, New York, Oxford.

- Luhmann, Niklas (1993a) *Sociale Systemer*, Munksgaards Forlag, København.
- Luhmann, Niklas (1993b) *Risk: A Sociological Theory*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Löfgren, Orvar (1992) Varför är det så lätt att älska naturen? Om glappet mellan ideal och vardag. I: *Livsstil och miljö. På väg mot ett miljövänligt beteende?* FRN m fl, Lund.
- Maturana, Humberto R. (1980) *Autopoiesis and Cognition. The Realization of the Living*. Reidel cop., Dordrecht.
- Månsson, Bengt (1993) *Miljö för bärkraftighet. Perspektiv på naturresurser, deras begränsningar och deras roll i samhället*. Liber-Hermods, Malmö.
- Nietzsche, Friedrich (1980) *Så talade Zarathustra*. Forum, Stockholm.
- Russell, Bertrand (1991) *History of Western philosophy*. Routledge, London.
- Singer, Charles (1981) *Naturvetenskapens historia*. Liber Förlag, Malmö.
- Sundqvist, Göran (1991) *Vetenskapen och miljöproblemen. En expertsociologisk studie*. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Thelander, Jan, Lundgren, Lars J. (1989) *Nedräkning pågår*. Stockholm, Naturvårdsverket.
- Thomas, Keith (1988) *Människan och naturen*. Ordfronts förlag, Stockholm.
- Weber, Max (1983) *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder. Del 1*. Argos, Lund.
- Worster, Donald E. (1993) Environmental history. An introduction. *Man and Nature. Working Paper 11, 1993*. Menneske og natur, Odense universitet, Odense.

#### ABSTRACT

The issue of the problems of the natural environment, presently taking a central part of the societal agenda, reveals a situation in which social science in general, and sociology in particular, is confronted with two major questions: the first one concerns how environmental problems are to be conceptualized from a strict social scientific, as distinguished from a natural scientific point of view; the second one has to do with the normative relation of social science to the political problematization of environmental concerns.

Taking a communication theoretical point of departure, mainly following the ideas of Niklas Luhmann and Ulrich Beck, it is argued in this article that the environmental problem may be conceptualized in terms of the internal, social, as opposed to the external, natural ecology of the functionally differentiated modern society. As sociologists we are returned to the original intention of the discipline, namely, that social facts can be explained only by social facts. In this context the notion of risk – conceived of as the problem of decision-making in the face of a spatially and temporally contingent and uncertain environment – will be of central importance.

The perspective presented here suggests a sociological reconceptualization meant to grasping the idea of a societal system no longer having the achievement of security as its primary goal, but rather the exploitation of uncertainty and contingency itself: scientifically, ethically and politically.

# Miljöhandlingars socialpsykologiska förutsättningar och hinder – ett teoretiskt perspektiv

MIKAEL KLINTMAN

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

## Inledning

När politiska aktörer och aktörer i miljöorganisationer anser det vara väsentligt att allmänheten miljöanpassar sig i sina vardagliga handlingar är *miljöinformation* ett av de vanligast använda styrmedlen. Miljöinformationen kan gälla hushållskemikalier, energibesparing, sopsortering, färdmedel, osv. Frågan har ständigt varit: Hur ska man kunna styra människor att i sina vardagshandlingar närma sig en beständig miljöanpassning?

Den i särklass största delen av forskningsmängden som berört denna frågeställning har behandlat individplanet. Man har ofta undersökt den kunskap som informationen leder till hos individen och huruvida hennes känslor och handlingsberedskap är konsonanta med denna kunskap (bl a Sjödén, 1992; Howell & Laska, 1992). Man har även låtit individen ingå i demografiska kategorier. Skiljer sig män och kvinnor (bl a Lindén, 1994a; Baldassare & Katz, 1992), olika åldersgrupper (bl a Lindén, 1994a; Thunberg, 1991), låg- respektive högutbildade (bl a Howell & Laska, 1992) åt i fråga om kunskap, känslor och handlingsberedskap på miljöområdet?

Syftet med denna artikel är att teoretiskt utvidga analysen av miljöanpassningens förutsättningar. Utvidgningen innebär även att problematisera samhällsledningens roll, de intressen och det sociala spel som kan dölja sig under ytan av miljöengagemang från samhällsledningens sida. Först behandlas några övergripande sociologiska drag i dagens modernitet som är intressanta för frågor kring miljöhandlingar. Anthony Giddens (1990) och Ulrich Beck (1986/1992) står för de viktigaste referenserna i denna del. Dessa drag genomsyrar på ett unikt sätt alla de direkta, konkreta sociala sammanhang och grupperingar som människor i dagens moderna urbana samhälle ingår i. I artikelns andra del delas det moderna urbana samhället in i tre socialpsykologiska sfärer: den offentliga sfären på makronivå, den grannskapliga sfären på mesonivå, och i den privata sfären, det enskilda hushållet. Frågorna som ställs lyder: Skiljer sig sfäerna åt

när det gäller socialpsykologiska förutsättningar och hinder för bestående miljöanpassning av handlingar? Hur kan vi använda kunskapen om dessa skillnader i konkret miljöarbete? Störst tyngdvikt läggs på den mesonivån, i synnerhet grannskap och grannskapssamverkan.

## 1. Några övergripande drag i dagens modernitet

Hos de sociologiska klassikerna brukar modernisering beskrivas som den genomgripande process där det traditionella och socialt integrerade samhället med starka normer, värden och social kontroll övergår i ett rationaliserat och differentierat samhälle. I detta samhälle sker produktionen ofta industriellt och penningekonomins principer råder. Ulrich Beck vill emellertid inte se moderniteten som en enda homogen tidsperiod. Han skiljer istället mellan *enkel* modernitet och *reflexiv* modernitet, en distinktion som förtydligas nedan. Den reflexiva moderniteten är, enligt Beck, den period som vi idag går in i. Både Ulrich Beck (1986/1992) och Anthony Giddens (1990) betraktar den reflexiva och radikaliserade moderniteten som något som genomsyrar samtliga sfärer i det moderna samhället, från den privata till den offentliga.<sup>1</sup>

### *Risksamhället – diffusion*

Vad är kännetecknande för den modernitet som vi idag närmar oss? Beck ger den en betydande beteckning: *risksamhället*. Medan den enkla, industriella moderniteten har fördelningen av välstånd i fokus, går vi idag i riktning mot en modernitet där riskfördelningen uppfattas som alltmer väsentlig. Risker hör naturligtvis varje samhälle och tidsepok till. Beck anser dock att risksamhällets risker på flera punkter skiljer sig från tidigare samhällens. De risker som vi idag skapar genom exempelvis freonutsläpp, kärnkraftsanvändning bilavgaser, skövling av skogar och förbränning av miljöfarligt avfall är för det första inte tidsbegränsade, eftersom även kommande generationers hälsa och välbefinnande kommer att äventyras av dem. Vidare är dessa risker inte begränsade i rummet; lokala riskfyllda aktiviteter sprids ofta globalt (Beck, 1986/1992). En term som hör ihop med flera av risksamhällets risker är *diffusion*, diffusion i fråga om tidsmässig, rumslig påverkan, vilket leder till diffusion i fråga om vilka aktörer som skapar riskerna och vilka som ska stå tillsvars för dem. Var och en av oss är i den vardagliga livsföringen i högre eller lägre grad med och skapar riskerna i risksamhället. Den enskildes roll i fråga om miljöpåverkan är diffus. Det är omöjligt att konkret peka på hur den enskildes påverkan ser ut och hur den förändras när man börjar anpassa sig miljömässigt. Riskspridningen är mycket komplex och dess konsekvenser svåra, ibland omöjliga, att förutsäga även för vetenskapen.

## *Tids- rumsdistansering och avkontextualisering*

Ett annat av den reflexiva modernitetens kännetecken är vad Giddens kallar *tids-rumsdistansering*. Under den förmoderna perioden, innan klocktid introducerats, var "när" alltid direkt relaterat till "var", eller relaterat till naturens händelser. Under övergången till det moderna samhället började kontaktnät mellan lokalteter utvecklas alltmer. Kommunikationsnäten är i dagens moderna samhälle välutbyggda och globala sociala influenser en del av vardagen. Tids-rumsdistanseringen bidrar till ett modernt fenomen som Giddens betecknar som *avkontextualisering* (*disembeddedness*). Avkontextualisering innebär i korthet att sociala relationer lyfts ut från sina sociala sammanhang och omstruktureras både över tid och rum (Giddens, 1990, sid 21).<sup>2</sup> Den form av avkontextualisering som är relevant för vårt intressefokus, miljöhandlingar och informationen kring dessa, är så kallat *expertsystem*, dvs system av tekniskt kunnande och expertis som organiserar stora delar av de materiella och sociala omgivningar som vi lever i idag (Giddens, 1990; även Freidson, 1986). Giddens förklarar på vilket sätt expertsystem kan sägas vara avkontextualiserade:

An expert system disembeds (...) by providing 'guarantees' of expectations across distanced time-space. This 'stretching' of social systems is achieved via the impersonal nature of tests applied to evaluate technical knowledge and by public critique (upon which the production of technical knowledge is based), used to control its form (Giddens, 1990, sid 28).

Fackkunskapen är fördelad mellan många experter, som var och en kan mycket om lite. Tids- och rumsdistanseringen gör många faktorer som påverkar oss osynliga i vardagslivet, faktorer som kräver expertisens öga och apparatur för att upptäckas. Miljöförstöring är ofta av detta slag. För att kunna fungera i ett modernt samhälle måste vi i någon mån ha förtroende för expertsystemen. Även om vi i dag bör inse att den naturvetenskapliga expertisen varken är fullkomlig eller oklanderlig, är denna expertis ofta vår enda förmedlingslänk till "de osynliga" delarna av risksituationen, en länk som svårigen kan ignoreras helt och hållet.

## *Risk och förtroende*

Från samhällets makronivå, *den strukturella nivå*, som innefattar stat, politiska partier, myndigheter såväl som omfattande och obundna organisationer försöker man att genom olika styrmedel, bl a information, att nå de mål som uppsatts. Ett mer miljöanpassat *levnadssätt* hos befolkningen som helhet, i en nation, i stad eller landsbygd, är ett av målen (Lindén, 1994a). Den miljöinformation som på ett eller annat sätt är riktad till oss som medborgare och privatkonsumenter kan ses som direkta eller indirekta signaler från expertsystemen. Exempel på miljösignaler *direkt* från expertsystemen är när strukturella aktörer som Statens Naturvårdsverk, Svenska Naturskyddsföreningen eller den enskilda kommunens miljöex-

perter mäter miljöpåverkan i naturen och sedan informerar oss medborgare om situationen. Informationen kan gälla råd om vilka sorters produkter vi av miljöskäl bör föredra framför andra, hur vi ska återvinna avfall, hur vi ska isolera våra hus, hur vi ska vädra, transportera oss, osv. Ofta når oss miljösignaler *indirekt*, vilket innebär att expertsystemens redovisningar först tolkats och omformats på politisk nivå innan de når oss individer. I båda fallen kan man tala om att vi som individer informeras om hur en miljömässigt *ideal livsstil* enligt dessa strukturella aktörer ser ut (Lindén, 1994a). Det är utlåtanden av detta slag som vi på individuell livsstilsnivå har att lita på och ta hänsyn till för att minska miljöförstörelsen med alla de risker som förstörelsen innebär.

### *Reflexivitet – hinder eller förutsättning för miljöanpassning?*

En viktig aspekt på miljöhandlingar och information kring dessa är modernitetens *reflexivitet*, något som både Beck och Giddens lyfter fram. Begreppet förklaras enklast genom att ställa dagens reflexiva modernitet i kontrast till den tidiga och enkla moderniteten. Det "enkla" i det tidiga industrisamhället bestod i att målen och medlen under denna tid sågs som mer självklara än vad som är fallet idag. Dätidens formler för en ökad välfärd och välstånd innehöll i stor utsträckning resonemang kring teknologisk utveckling, expansion och innovationer. Med hjälp av modern vetenskaplig och teknologisk utveckling sökte man enligt Beck planera sig bort från problemen på ett sätt som Beck kallar "att göra beräkneligt det oberäkneliga" (Lash, 1993). Naturvetenskapen ansågs bidra med resultat, som bara kritiserades inom vetenskapens egna system. Beck anser att vi idag närmar oss en högre utvecklade, självkritisk rationalitet på samtliga samhällsplan. Dagens mer kritiska förhållningssätt rör djupare frågeställningar, såsom motsägelser i samhällsledningens signaler till medborgarna i miljösammanhang, vetenskapens och de övriga expertsystemens begränsningar, såväl som vardagspraktiker i den enskildes livsstil. Frågan som kan ställas är vilken roll den moderna reflexiviteten spelar i miljösammanhang, vilka förutsättningar och hinder för en ökad miljöanpassning som den kan tänkas utgöra. Reflexiviteten kan sammankopplas med två sociala aspekter relevanta för denna fråga.

### *Korstryck*

Miljöanpassning som samhällsmål har konkurrens av mål som lever kvar från den enkla moderniteten. Strukturella mål som går stick i stäv med miljöanpassning kan röra ökad produktionseffektivitet, ekonomisk tillväxt och bekvämlighet. Från vissa delar av näringslivet strävar man efter att skapa nya materiella behov hos samhällsmedlemmarna i ekonomiskt syfte, en strävan som kan resultera i negativ miljöpåverkan. Informations-

och reklammassan som når individen innebär ofta signaler om olika och sinsemellan motsägande livsstilsideal; hon utsätts för *korstryck* (Lindén, 1994a). I dagens informationssamhälle gör vår individuella reflexivitet det möjligt för oss att bli medvetna om korstrycket och att se kritiskt på den information som vi erhåller. I den mån vi har närmat oss ett mer miljöansvarigt synsätt har vi som individer och gruppmedlemmar även möjlighet att reflektera över egen livsföring och att närma oss mer miljöanpassade livsstilar. Detta gäller både när vi agerar som privatpersoner i hushållet och när vi delar livsform med andra, genom att ingå i en förening, ett grannskap eller en arbetsplats. När vi strävar efter att miljöanpassa oss måste näringslivet skapa ett förtroende hos oss som konsumenter; inom många företag anser man en förutsättning för konkurrenskraften vara att konsumenterna uppfattar företagets utveckling som riktad mot miljöanpassning. Här sker påverkan sålunda nedifrån och uppåt. Näringslivets miljöanpassning, skenbar eller verklig, har gjorts till ett medel mot ett icke-miljöinriktade mål – ekonomisk vinst. Men omvänt kan vi tala om att näringslivet, med hjälp av expertuttalanden om miljösituationen, hetsar oss konsumenter att bygga upp ett nytt konsumtionsbehov. Den tänkbara ytterligheten är när man från näringslivet försöker få konsumenterna att på något plan tro att ”miljövänlig” konsumtion gör mer gott för miljön än utelämnad konsumtion.

### *Vetenskapen som ofullkomligt expertsystem*

Som nämnts tidigare är riskspridningen och dess konsekvenser i miljösammanhang svåra för naturvetenskapen att kartlägga och förutsäga. Att expertisen inte är omnipotent förmedlas ständigt via massmedia. Massmedia visar vidare ofta exempel på oenighet eller brist på kommunikation mellan experter, både inom samma och mellan olika områden. Detta har stärkt bilden av expertsystemen som ofullkomliga. Vi lever i en tid då man inom vetenskapen, såväl som i vardagslivet, ständigt är tvungen att reflektera över och pröva befintlig kunskap, för att sedan falsifiera en del av den:

We are abroad in a world which is thoroughly constituted through reflexively applied knowledge, but where at the same time we can never be sure that any given element of that knowledge will not be revised (Giddens, 1990, sid. 39).

Miljömärkning av varor är exempelvis något som ständigt omprövas. Principerna för miljömärkning skiljer sig åt mellan olika institutioner och olika länder. En vara som vid ett tillfälle klassats som miljöanpassad kan vid nästa provningstillfälle underkännas ur miljöhänseende. Den reflexiva modernitet som vi idag träder in i har ett par sidor som är intressanta för problematiken omkring miljöinformation. En sida är förvirring. Som medborgare kan man ibland känna att allting flyter och att man endast i några



enstaka fall kan lita på den information och på de s k fakta som ges. Man rubbas då i sitt förtroende för expertsystemen och i den *ontologiska trygghet*, eller m a o i känslan av att den sociala och materiella omgivningen i någon mån är konstant. Om förtroendet rubbas kan man bli uppgiven och känna sig hjälplös. Giddens och Beck anser dock att vi inte kan eller bör resignera på detta sätt, varken som vetenskapsmän eller som lekmän. De betonar istället de möjligheter som den moderna reflexiviteten innebär. Beck kallar denna reflexiva rationalitet för en radikaliserad rationalitet som har moraliska anspråk (Beck, 1986/1992). En förutsättning för att kunna lösa de så komplicerade miljöproblemen är just att vi ständigt reflekterar över vår livsföring och över de sätt på vilka vi idag försöker lösa miljöproblemen. Detta ifrågasättande gör det lättare att sträva efter en miljömässigt försvarbar helhetssyn och att inte, som den enkla moderniteten, sätta all tillit till tekniska innovationer och ekonomiska/politiska styrmedel som problemlösare. I den reflexiva moderniteten kan människors livsstil hamna i fokus:

... Mänskliga faktorer är viktiga drivkrafter i dessa invecklade relationer och utövar ett direkt inflytande på globala förändringar. Ett studium av de mänskliga dimensionernas betydelse för miljöförändringars orsaker och verkningar och av mera hållbara utvecklingsalternativ är därför nödvändigt (Agenda 21, sid. 516).

I det förmoderna rurala samhället levde de flesta människor nära naturen och hade tillräcklig kunskap och känslighet för att förstå hur den lokala jorden mådde av den tidens mänskliga påverkan och hur man skulle få bättre grödor med de medel som stod till buds. Med modernitetens *avkontextualisering* i våra urbana livsstilar, med ett större avstånd mellan natur och kultur, och med den globala och långsiktiga miljöpåverkan som detta avstånd inneburit, är vi tvungna att lyssna på experterna, vetenskapsmännen i miljöfrågor. Både inom vetenskapen och i vardagslivet kan och bör vi dock ständigt reflektera över och ifrågasätta våra vardagliga såväl som vetenskapliga praktiker ur miljöhänseende, för att på så sätt närma oss produktionssätt, avfallshantering och livsstilar inom ett ekologiskt och socialt kretslopp.

## 2. Det urbana samhället: ett institutionellt synsätt

### *Modernitet – urbanism*

Modernitet, såväl enkel som reflexiv, är i hög grad relaterad till urbana levnadssätt och livsformer. Louis Wirth beskriver i sin välkända sociologiska definition *stad* och *stadsliv* som:

... ett relativt omfattande, tättbebyggt och permanent samhälle, bebott av en socialt sett heterogen mängd människor (Wirth, 1938/1971, sid. 162)

I de klassiska sociologiska teorierna, där den moderna framväxten ofta står i intressefokus, brukar urbanisering och stadsliv ingå som en integrerad del av bredare sociologiska resonemang, som rör det moderna samhällets framväxt (Klintman, 1994). Det finns skäl för detta. Ett lands urbaniseringsgrad rör nämligen inte bara den del av befolkningen som bor i städer; den påverkar i modern tid även alla som omfattas av det moderna samhällets penningekonomi och därmed det moderna industrialiserade produktionssättet, för vilket urbaniseringen ofta varit en förutsättning (Lindén, 1994b). Urbanism kan i denna form sägas vara ett modernt fenomen som sträcker sig utanför stadens gränser. Denna tendens uppmärksammar Georg Simmel redan vid seklets början:

A person does not end with limits of his physical body or with the area to which his physical activity is immediately confined but embraces, rather, the totality of meaningful effects which emanates from him temporally and spacially. In the same way the city exists only in the totality of the effects which transcend their immediate sphere (Simmel, 1903/1971, sid. 335).

Det moderna urbana samhället, i synnerhet staden, fungerar enligt Lyn Lofland (1988) som en plattform för skilda sorters social-psykologiska sfärer, som människor i sina livsstilar och livsformer dagligen förflyttar sig emellan. Liksom Albert Hunter (1985) skiljer Lofland mellan den offentliga, den grannskapliga, och den privata sfären.<sup>3</sup> De tre sfäerna bör ses som idealtyper. Operationellt kan vi tänka oss att de tre kan användas som variabler. Då kan vi betrakta specifika sociala fenomen som bestående av en viss grad av *det privata, det grannskapliga och det offentliga*.

Att se det urbana samhället som bestående av sfärer kallar Albert Hunter (1985) ”*det glömda paradigmet*” inom samhällsteori (Turner, 1980). Detta institutionella synsätt på det moderna urbana samhället innebär en kritik mot de evolutionära *grand theories* som beskriver sociala relationsmönster som helt och hållet splittrade och eroderade genom moderniserings- och urbaniseringsprocesserna. Processerna har visserligen inneburit omvälvande differentiering och diversifiering. Men inom detta urbaniserade samhälle kan vi idag enligt dessa institutionalister finna olika former av sociala ordningar och social kontroll, och givet olika omständigheter kan nya och annorlunda former konstrueras, med olika grader av social samhörighet, samarbete och kontroll (Hunter, 1985).

Att sfärandelning kan vara intressant hör ihop med antagandet att de socialpsykologiska förutsättningarna för miljöanpassning skiljer sig åt beroende på vilken sfär vi befinner oss i. Vi antar att förutsättningarna skiljer sig åt i två avseenden: dels beroende på vilken sfär handlingsförändringarna behöver äga rum i; dels i fråga om i vilken sfär och i vilket socialt sammanhang som miljöinformationen *presenteras*.

## *Sfärer: socialpsykologiska och/eller rumsliga variabler?*

Med hjälp av begreppen *tids- rumsdistansering* och *avkontextualisering* illustrerar Giddens en aspekt av den moderna urbana utvecklingen (Giddens, 1990). Medan socialt liv i det traditionella samhället hade en stark lokal anknytning, är det idag vanligt att ha sociala kontakter utanför närområdet. Dessutom får var och en av oss influenser genom massmedia från jordens alla hörn. Detta gör att man inom en stor del av modern social teori valt att bortse från den rumsliga aspekten av sociala fenomen. Så här uttrycker Wellman hur det moderna samhällets sociala relationer i flera avseenden skilts från det lokala, och hur detta påverkat den sociala forskningen:

... a network perspective does not take as its starting point territorially-mapped local community units ... It is initially concerned with specific structures of relationships and not with specific territorial areas ... Thus urbanites are more likely to be organized into far-flung networks than into local communities (Wellman, 1976, sid. 6).<sup>4</sup>

Även institutionalisten Hunter är mån om att poängtera vikten av att ta hänsyn till det moderna urbana samhällets rumsliga distansering och *avkontextualisering* i sociala relationer:

... the physical distribution of friendship is seldomly constrained to physical proximity, as in the neighborhood, but is widely distributed throughout the metropolitan field (Hunter, 1985, 234–235).

Så här långt kan man säga att *tids- rumsdistanseringen* är ett viktigt drag, unikt för det moderna urbana samhället. Var och en som forskar om social-psykologiska sfärer, information och social påverkan bör ta hänsyn till detta drag. Dock vill jag hävda att den rumsliga, territoriella aspekten fortfarande bör ses som viktig när social-psykologiska sfärer undersöks. Både lokalitet och distansering är nödvändiga att inrymma i modern analys av sfärer. Exempelvis menar Olson att:

... the local community is a long-term viable social structure that, although it varies in form and content, it is not an anachronism in industrial, urbanized society. The literature on local community studies strongly supports this latter view that the urban neighborhood continues to persist under widely varying social, economic, historic, and ecological conditions (Olson. 1982, sid. 508–509).

## *Den offentliga sfären*

Med stöd av Lofland (1988, sid. 90) kan den offentliga sfären betraktas som de icke-privata sektorer i urbana områden inom vilka individer befinner sig tätt inpå varandra, medan de tenderar att inte känna varandra personligen eller annat än kategoriskt. Den offentliga sfären är unik för det urbana samhället. I den offentliga sfären har medborgarna dock, trots en rik mångfald i fråga om värderingar, attityder och handlingar, ett gemensamt *levnadssätt*, som innebär att de flesta människor i ett samhälle delar

några avsnitt av de tre elementen på ett övergripande sätt (Lindén, 1994a; Johansson & Miegel, 1992).<sup>5</sup> Vad som ingår i ett gemensamt levnadssätt är till stor del en empirisk fråga. Huruvida miljöintresse kan sägas ingå i "ett svenskt levnadssätt" eller inte kan bara besvaras tvetydigt. Vi vet nämligen att miljömedvetenheten och miljökunskapen generellt sett är hög bland den svenska allmänheten, medan de genomförda handlingarna i miljöanpassad riktning ligger på en betydligt lägre nivå (Bennulf & Weibull 1991).

När man analyserar den offentliga sfären förs tankarna till Ferdinand Tönnies klassiska begreppspår *Gemeinschaft – Gesellschaft*, där *Gesellschaft* är den tankeartefakt som närmast representeras av det offentliga stadslivet. En av Tönnies beskrivningar av *Gesellschaft* lyder:

All intimate, private, and exclusive living together, so we discover, is understood as life in *Gemeinschaft*. *Gesellschaft* is public life – it is the world itself (Tönnies, 1887/1963, sid. 33).

*Gesellschaft* bygger inte på en genuin och ursprunglig grund av förenande samstämmighet parterna emellan. Det är istället ytlig, övergående och imaginär (1987/1963).

Även Simmel (1903/1971) har behandlat särdrag i urbant liv, som är av intresse för informationsspridningens förutsättningar i den offentliga sfären. Det moderna urbana samhället är enligt Simmel ett differentierat och diversifierat samhälle, som präglas av en sådan dynamik och händelserikedom att individen är tvungen att vara mera selektiv i sin perception än vad som behövs i ett småskaligt samhälle.<sup>6</sup> Hon får en blaserad attityd och blir reserverad mot främlingarna. I den offentliga sfären innebär den sociala separationen splittring och främlingskap människor emellan. Här står man ensam och unik i sin livsstil:

[The cosmopolitan life of metropolis] is a fragmented, self-centered lonely life; alienation is man's condition in the city, not community . . . Community and alienation are, for Simmel, but the two poles of man's eternal destiny (Nisbet, 1966, sid. 312).

Enligt Lofland förstärks denna tendens av att offentlig verksamhet ofta är planerad utan att man tagit hänsyn till att skapa parker, shoppingcentra etc där social kontakt stimuleras (Lofland, 1988).

### *Den offentliga sfären och miljöhandlingar*

Den offentliga sfären har en stor genomströmning av människor från skilda sociala sammanhang. Ur en aspekt gör detta att den offentliga sfären kan vara lämplig för miljöinformation och miljöarbete, dvs att påverka människor att miljöanpassa sina vardagshandlingar. Man når snabbt ut med miljöbudskapet på ett standardiserat sätt till människor som genom ett gemensamt levnadssätt och påverkade av tidsandan förhoppningsvis delar ett intresse för miljön. Massinformationen i miljöfrågor har visat sig

kunna bidra till att på ett elementärt plan öppna medborgarnas ögon för miljöproblematiken (Tichenor et al, 1970). Dock finns det problem och svårigheter som kan förknippas med miljöarbete och miljöinformation i den här sfären. För det första är miljöhänsyn något som har moraliska och altruistiska komponenter. Detta är speciellt tydligt när det vi talar om miljöhandlingar i den offentliga sfären, *långt* hemifrån. Diffusionen av individens miljöpåverkan, exempelvis spridningen av avgaser i den *oändliga* offentliga sfären, kan göra att hon här ser sin roll som miljöpåverkare som minimal. Individens försvinner i mängden. Feed-back och dialog mellan sändare och mottagare av informationen brister, den miljöanpassade handlingen uteblir ofta.

Den sociala diversifieringen i den offentliga sfären innebär en mångfald intressen både hos individer och grupper som försöker påverka individerna att acceptera en *ideal* livsstil. Skilda förutsättningar hos individer leder dock till att den allmänt hållna informationen uppfattas olika av olika individer. Miljöaktörer på samhällsnivå har vidare att konkurrera med ekonomiska intressen. Korstryck genom massinformation är vanlig i den offentliga sfären. Budskapen i massmedia är ofta miljömässigt motstridiga. De miljömoden som presenteras i den offentliga sfären löper risk att vara en färskvara.

Empiriskt har det visat sig att den svenska allmänheten endast i låg utsträckning är beredd att handlingsmässigt engagera sig i miljöproblematiken genom att försöka påverka den offentliga sfären: i början av 90-talet var 11 procent av svenskarna medlemmar i någon större miljöorganisation eller ekologisk rörelse (Gundelach 1993, ur Lindén, 1994a). I en annan undersökning sa sig 12 procent av befolkningen vara villig att skriva insändare i tidningen om miljön, 15–16 procent kunde tänka sig att demonstrera eller gå med i någon aktionsgrupp för miljön. Detta kan jämföras med 39 procent, som var villiga att tillsammans med bekanta försöka finna lämpliga förändringar av miljöskadliga vardagshandlingar (Sifo, 1989; 1990a, b). Siffrorna kan tolkas så att direkta och mer närliggande förändringsvägar fungerar som mer motiverande än de långsiktiga och diffusa förändringsvägar, som exempelvis opinionspåverkan i den offentliga sfären kan upplevas som (se Lindén, 1994a).

### *Den privata sfären*

Den offentliga sfärens motsatta pol utgörs av den privata sfären. I den privata sfären ingår ett begränsat antal individer. Ofta rör det sig om det egna hushållet och de närmaste vännerna. Gemenskapsbanden är till stor del känslomässiga och diffusa, dvs består inte i första hand av specifika intressen (Lofland, 1988). Den privata sfären är grunden för tätare gemenskap och är det närmaste vi kan komma *Gemeinschaft*:

All intimate, private, and exclusive living together, so we discover, is understood as life in *Gemeinschaft* (Tönnies, 1887/1963, sid. 33).

Det privata och intima livet inom denna sfär är väl integrerat. Här finns vanligtvis en hög grad av åsiktlikhet i värden, attityder och handlingsmönster mellan individer livsstil. Inom den privata sfären påverkar den lilla gruppens medlemmar varandra i stor utsträckning. Detta sker både direkt och indirekt. Enligt David Popenoe tenderar den privata sfären i västvärlden att ta en allt större plats i människors tidsutrymme, medan aktiviteter i den offentliga och grannskapliga sfären reduceras tidsmässigt. Så här förklarar han denna utveckling:

The many structural features of metropolitan communities . . . their large and diverse populations, great geographic and functional differentiation of people and human activities, and weak local autonomy as political and social entities – make up a social and cultural climate in which there is a progressive diminution of public life and a magnification of private life to a degree that is both historically unprecedented and socially harmful (Popenoe, 1985, sid. 111).<sup>7</sup>

Vad är det som Popenoe ser som skadligt i privatiseringsprocessen? Troligtvis syftar han på att det finns risk för obalans mellan det inre sammanhanget och det yttre. Om man identifierar sig med den privata sfären även när man befinner sig i den offentliga sfären, är detta hindrande för kollektivt engagemang och kollektiva handlingar. Gränsen *vi-de* blir markant. Individen blir reserverad och skeptisk mot intrycken utifrån.

### *Den privata sfären och miljöhandlingar*

De typer av miljörelaterade handlingar som finns representerade i den privata sfären är exempelvis el- och vattenbesparing, miljöanpassad konsumtion av hushållsvaror och avfallssortering. I den privata sfären kan i någon mån familjens/familjemedlemmarnas mer direkta intressen sägas prioriteras. Detta gör att sfären när den riktas utåt mot frågan om mer tids- och rumsdistanserad miljöpåverkan ofta fungerar på samma sätt som den enskilda individen fungerar i den offentliga sfären. Man kan tendera att känna sig liten som miljöpåverkare eller miljöförändrare. Det enskilda hushållets påverkan kan uppfattas som diffus och kanske obetydlig. Men när miljöanpassning i den privata sfären går hand i hand med mer närliggande positiva följder, i hemmet och närmiljön, kan motivationen bli större att miljöanpassa sig. Energi- och vattenbesparing kan reducera hushållets utgifter och avfallssortering och reducere är en synlig och konkret miljöåtgärd. Här blir kretsloppsprincipen påtaglig och förståelig, vilket kan ge motivation att utföra handlingen. Den kopplas då lättare ihop med den moraliska aspekten. Dessutom kan avfallsreducering minska hushållets kostnader.

## *Urbanism – inte bara ett mass- eller hushållssamhälle*

Det urbana livet består inte bara av en opersonlig offentlig sfär, ett Gesellschaft, där människor är ensamma, eller inneslutna i den lilla privata sfären. Simmel poängterar att urbanismen även möjliggör att individer omgrupperar sig och skapar en rad kontakter på ett friare sätt än vad som tidigare varit möjligt. Man samlas inte alltid på basis av djupare gemenskapskänslor, utan snarare med gemensamma intressen och mål som utgångspunkt (Johnson, 1981). Louis Wirths definition av storstaden brister i att den inte lyckas skilja mellan stadens offentliga sfär och dess sociala grupperingar. Jag kommer att argumentera för att de olika sociala grupperingsformerna inom det urbana samhället, speciellt grannskapet, är intressant att fokusera när man avser att engagera människor i att miljöanpassa vardagslivet.

### *Den grannskapliga sfären*

Den grannskapliga sfären<sup>8</sup> befinner sig inom samhällets mesonivå där sociala grupperingar som grannar, bekanta och arbetskamrater utgår. Här delar man på något sätt omständigheter och känner därför en större gemenskap med varandra än vad man medborgare emellan känner i den offentliga sfären.

När den grannskapliga sfären, såväl som exempelvis arbetsplatsen, analyseras är *livsformsbegreppet* användbart. Anna-Lisa Lindén har definierat *livsform* som:

skillnader mellan individer i fråga om värderingar, handlingar och handlingsmönster, vilka kan hänföras till individens position i en samhällsorganisation (1992, sid. 73–75).

Livsformsanalys i dagens diversifierade urbana samhälle bör vara öppen för en rad sociala kategorier och grupperingsbaser. Liksom i det tidiga moderna samhället är idag klass och status viktiga livsformsvariabler, men de är inte allenarådande (Johansson & Miegel, 1992). Några livsformsvariabler som blivit alltmer centrala i dagens diversifierade samhälle är kön, generationstillhörighet, etnisk tillhörighet och boendeform. Variablerna överlappar ofta i högre eller lägre grad varandra. Har man en livsform gemensam är det vanligt att man även har andra gemensamma gruppintressen och lokala arenor. Socio-ekonomisk status, etnisk tillhörighet och ålder är exempelvis särdrag som skiljer sig mellan olika bostadsområden. En viss befolkningshomogenitet inom ett område kan fungera integrerande och stärka grannskapskänslan, eftersom det innebär att grannarna delar en hel del livserfarenheter utöver boendeformen i grannskapet.<sup>9</sup>

Den reflexiva moderniteten innebär att man i den grannskapliga sfären alltid influeras från källor utanför den sociala gruppen i fråga. Varje indi-

vid ingår i ett flertal grupper, på arbetet, i grannskapet, i föreningslivet. Dessutom influeras alla mer eller mindre av massmedia och kultur från den offentliga sfären. Detta gör att den grannskapliga sfären ytterst sällan kommer i närheten av idealet för *Gemeinschafts grad av bygdegemenskap*.<sup>10</sup>

Att nå ett traditionellt *Gemeinschaft* i Tönnies mening i grannskap eller på arbetsplatser är idag knappast möjligt. Så här kritiserar Isaacs strävan mot ett traditionellt *Gemeinschaft*:

It is quite apparent, however, that the efforts to develop neighborhood cells within the city structure results, psychologically, only in causing people to look and think introvertedly within the relatively narrow confines of their neighborhood and not to the purposes and well-being of the town or metropolitan area (Isaacs 1948a, sid. 15–23).

Modernitetens avkontextualisering och tids- rumsdistantering på samtliga samhällseliga plan betyder vidare att den grannskapliga sfären inte är en homogen nivå. Alla grannskap i rumslig mening kan idag inte kallas grannskap socialt sett, vilket Lindén (1994a) belyst genom sin forskning kring svenska boendeformer. Den grannskapliga sfärens heterogena utseende gör behovet stort av att teoretiskt typologisera denna sfär.

En grannskaplig grupperingstyp som visat sig utgöra en gynnsam jordmån för vissa former av grannskapssamverkan idag är den som Janovitz (1952) kallat *community of limited liability*.<sup>11</sup> Begreppet står för en social grupperingstyp inom den grannskapliga sfären, där rättigheter och förpliktelser är balanserade, vilket innebär att medlemmarna, t ex grannarna, tar ansvar för grannskapet, frivilligt ägnar viss tid och engagemang åt det. Här följer naturligt att personerna i viss mån identifierar sig som gruppmedlemmar, samtidigt som man ingår i andra grupper. Simmel har gjort en klassisk beskrivning av en gemensamhet som kan jämföras med *community of limited liability*:

In the measure that the group grows numerically, spatially, and in the meaningful content of life, its immediately inner unity and the definiteness of its original demarcation against others are weakened and rendered mild by reciprocal interactions and interconnections (Simmel, Ibid. 332).

### *Den grannskapliga sfären och miljöhandlingar*

Det social-psykologiska klimatet och gemenskapsbanden är i den grannskapliga sfären ofta mer intima grannar emellan än vad som är fallet medborgare emellan i den offentliga sfären. Här ingår flera individer än i det privata hushållet. Detta gör det möjligt för det socialt fungerande grannskapet att utgöra katalysator för miljöhandlingar. En grundförutsättning för detta är att grannarna i någon mån identifierar sig som delar av grannskapet i social mening. De sociala banden inom denna grannskaps-



form är ofta grundade på en viss befolkningshomogenitet, dvs att man, trots många skilda intressen och inriktningar, ändå delar vissa värderingar och livserfarenheter på ett unikt sätt.

Kunskap och erfarenheter som byts bekanta emellan har visat sig uppfattas ofta som mer trovärdiga än om de förmedlas av främlingar (McGuire, 1985), vilket också bör gälla erfarenheter av miljöhandlingar. Erfarenheterna kan röra värden, attityder såväl som praktiska omständigheter kring en miljöhandling. Besluten som fattas inom grannskapet fattas närmare den enskilda individen än vad offentliga beslut gör. Ofta fattas de grannskapliga besluten genom direkt diskussion. Vidare kan i det idealiska fallet "ledande" grannar och eldsjälur på miljöområdet utgöra modeller för de övriga. Observatörer identifierar sig med modellen och jämför sig med denna. Detta innebär att man påverkar varandra inom den grannskapliga sfären mer än vad man gör i den offentliga (Bandura, 1969). Social påverkan sker även genom sociala normer och ett socialt tryck att agera uniform (Moscovici, 1985). En del av den feedback som individer behöver när de ändrar sina miljörelaterade handlingar kan de få inom grannskapet. Feedback kan även bli stark här på så sätt att människor som samlas i ett gemensamt projekt har lättare att göra sig och sina önskemål hörda än vad som är möjligt för den enskilde. Teoretiskt kan vi här tala om möjligheter till påverkan från positionell livsformsnivå till strukturell offentlig nivå.

## Sammanfattande diskussion

Vi har sett hur det moderna urbana samhället kan sammankopplas med två grundläggande faktorer. Den ena är tids- och rumsdistansering både av risker och av socialt liv. Denna faktor gör att den enskilda individen, speciellt när hon står ensam, kan uppfatta sin miljöroll som diffus och ibland obetydlig. Hon kan också bli skeptisk till de komplicerade och ofta personliga expertsystem, från vilka hon informeras om hur en *ideal* livsstil ser ut. *Ideal* är dessutom ofta inte synonym med miljöanpassad. Hon utsätts för korstryck. Förmåga till skepsis och reflektion är visserligen en nödvändig förutsättning för miljöanpassning i ett teknologiskt och värdemässigt föränderligt samhälle. Men en total skepsis mot "expertisens" signaler i miljösammanhang riskerar att leda till villrådighet hos den enskilda individen. När hon ingår i sociala grupper där medlemmarna har vissa miljömål gemensamma, kan skepsis och villrådighet formas till en preliminär och något så när konsistent bild av vilka handlingsförändringar som leder till en ökad miljöanpassning. I bästa fall kan gruppens reflektioner och skepsis formas till förändringskraft och påverkan nerifrån-upp. Här har det moderna urbana livets andra grundläggande faktor diskuterats:

sociala grupperingsformer. Detta har gjorts genom att indela samhället i tre sfärer: den offentliga, den grannskapliga och den privata sfären.

I den offentliga sfären tenderar upplevelsen av miljöpåverkans tids- och rumsmässiga distans att vara stark. Här finns sällan den sociala kontakt, påverkan och förtroende som kan göra människor motiverade att arbeta för miljön och ändra sina vardagshandlingar. Information i den offentliga sfären är ofta massinformation, vilket innebär snabb spridning till ett stort antal människor med enkel information och förslag till okomplicerade handlingar. Dessa leder dock bara i begränsad utsträckning till att individer ändrar beteende och miljöanpassar sig. Den offentliga sfären har sin motsats i den privata sfären, där människor från det enskilda hushållet och nära vänner ingår. Men även här kan den långsiktiga miljöpåverkan av de enskilda vardagshandlingarna te sig diffusa och hushållets förändringspotential blygsam. För att skapa motivation till miljöanpassning i de enskilda hushållen krävs ofta att handlingsförändringarna ger synliga och konkreta resultat, miljömässiga och gärna även ekonomiska och bekvämlighetsmässiga. Resonemangen i artikeln har lett till frågor som rör den grannskapliga sfären, främst grannskapet. Hur kan man använda grannarnas eventuella kännedom om varandra, sociala band och gemensamma intresse för grannskapet för att bygga upp förtroende och motivation för miljöförändringar? Vi har dock sett vilken oerhörd socialpsykologisk spännvidd den grannskapliga sfären har. Grannskap kan stå för allt mellan intim kontakt med många gemensamma aktiviteter och projekt, till ett bostadsområde där man inte ens hälsar när man stöter på varandra. Det är rimligt att anta att inte alla grannskapstyper innebär samma förutsättningar eller hinder för gemensamma miljöhandlingar. En tillämpning av artikelns resonemang kan bestå i att kartlägga det enskilda grannskapets demografiska utseende, grad av homogenitet, grannskapets intressen, mål, gemensamma aktiviteter, hur starka de emotionella banden är, mm. Attityder till miljöanpassning och handlingsförändringar i grannskapet bör också kartläggas. Den kunskap som en sådan kartläggning ger kan på ett intressant sätt kopplas till de faktiska miljörelaterade handlingar som utförs, både på hushålls- och grannskapsnivå. Detta kan inom den sociologiska och socialpsykologiska miljöforskningen vara till hjälp för att få reda på vilka faktorer som kan starta den sociala katalysatoreffekten i de enskilda grannskapen mot ett större miljöansvar och samarbete.

Men artikelns teoretiska indelning av samhället i sfärer är inte avsedd att uppmana till avskilda analyser av respektive sfär. Tvärtom måste varje sfär ses i sitt sociala sammanhang. Samspel och eventuella konflikter *mellan* sfärerna kan vara lika betydelsefulla för miljöanpassningen som förhållandet *inom* sfären. Lika viktigt som analysen av grannskapet i sig är att undersöka förhållandet mellan grannskapssfären och den offentliga sfären. Finns det en förtroendeskapande direktkontakt mellan de båda sfärer-

na? Är stat och kommun i den offentliga sfären lika lyhörd och mottaglig för grannskapsfärens miljömål, unika fysiska och sociala förutsättningar samt för grannskapets krav på kommun och stat, som omvänt krävs av grannskapsfären? Vilar samhällsledningens krav på medborgarnas miljöinriktade reflexivitet på en egen reflexivitet, eller är kraven endast utåtriktade?

Artikeln har förhoppningsvis lagt grunden både för empirisk tillämpning såväl som för ytterligare teoretisk analys av miljöanpassningens sociopsykologiska förutsättningar.

#### NOTER

- <sup>1</sup> Becks uppdelning i enkel och reflexiv modernitet kan jämföras med Catton & Dunlaps försök att utveckla en social miljöteori. De båda senare författarna skiljer mellan två paradigmer. Det första kallar de *the human exemptionalism paradigm* (jmf. *simple modernity*), som rått under de flesta decennierna av 1900-talet i västvärlden. Här har människor sett sig som mer eller mindre undantagna från naturlagarna, och som naturens härskare. Ekonomisk tillväxt och ökad bekvämlighet har setts som samhällets stora och övergripande mål. Teknik har setts som det gränslösa medlet mot detta mål. Under senare år har vi dock börjat närma oss ett nytt paradigm, NEP (*New Environmental Paradigm*, jmf. reflexiv modernitet). Individerna som har denna syn anser att ekonomisk och teknisk utveckling är ett tveeggat fenomen; utvecklingen tenderar ofta att även föra ont med sig. NEP innebär ett kritiskt och reflexivt tänkande, där människans ansvar för naturens resurser är centralt. (Catton, W. R., Jr., & Dunlap, R. E. (1978). *Environmental Sociology: A new paradigm*. *American Sociologist*, 13, sid. 41–49)
- <sup>2</sup> Begreppet *avkontextualisering* (eg. *disembeddedness*) föredrar Giddens framför *differentiering*, eftersom han anser det senare konnotera ett evolutionistiskt, kontinuitistiskt historietänkande, där tid-rumdistanseringen glöms bort. Giddens, A. (1990, sid. 21).
- <sup>3</sup> Lofland, L. H. (1988, sid. 90). På engelska kallas sfärerna *public*, *parochial*, samt *private realms of urban life*.
- <sup>4</sup> Wellmans citat finns i Olson (1982, vol. 17, sid. 502).
- <sup>5</sup> I informationssammanhang bör även massmedia och massspridning av information kopplas samman med denna sfär, till skillnad från grannskapskampanjer och personlig hushållsinformation.
- <sup>6</sup> Simmel, G. (1903/1971). Begreppet *differentiering* har ovan jämförts med Giddens *avkontextualisering och time-space distanciation*.
- <sup>7</sup> Popenoe, D. (1985, sid. 111) *Private Pleasure, Public Plight: American Metropolitan Community Life in Comparative Perspective*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Books. Lofland betonar att frågan om denna privatiseringsprocess ännu är empiriskt obesvarad. Dock finner hon starka tendenser till att flera förutsättningar för ett aktivt socialt liv inom den grannskapligen sfären nedrustats under många år. Lokala krogar, kaféer, kvartersbutiker har minskat i antal på flera håll. Se Lofland Ibid, sid. 91).
- <sup>8</sup> Lofland (Ibid.) kallar i enlighet med Hunter (Ibid.) den grannskapligen sfären för *the parochial realm*.
- <sup>9</sup> Se A-L Lindéns (1994a, sid. 143–165) analys av urbanismen och boende som livsformer i det svenska samhället, där bl a bostadsområdets organisationsform och dess sociala konsekvenser undersöks.
- <sup>10</sup> Ett undantag är gemenskapen i de sekter, som aktivt arbetar för att avskärma sig från det övriga samhället.

<sup>11</sup> Begreppet *Community of limited liability* har vi översatt till *Gemensamhet med begränsade förpliktelser*.

## REFERENSER

- Agenda 21. (1992) *Forskning för en hållbar utveckling*.
- Baldassare, M. & Katz, C. (1992) The Personal Threat of Environmental Problems as Predictor of Environmental Practices. Ur *Environment and Behavior*. 24(5). Sage Publications, Inc.
- Bandura, A. (1969) *Principles of Behavior Modification*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Beck, U. (1986/1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications, London.
- Bennulf, M. & Gilljam, M. (1991) Snacka går ju – men vem handlar miljövänligt? I Weibull L, Holmberg S (red). *Åsikter om massmedier och samhälle*. Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- Cahnman, W.J. & Heberle, R. (1971) *Ferdinand Toennies on Sociology: Pure, Applied, and Empirical*. Chicago: University of Chicago Press.
- Catton, W. R., Jr., & Dunlap, R. E. (1978). Environmental Sociology: A new paradigm. *American Sociologist*. 13.
- Festinger, L. (1954) A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*. 7: 117–140.
- Freidson, E. (1986) *Professional Powers: A Study in the Institutionalization of Forman Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gans, H. J. (1968) Urbanism and Suburbanism as Ways of Life. Ur Pahl R.E. *Readings in Urban Sociology*. Pergamon Press Ltd.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Polity Press, Cambridge.
- Gundelach, P. (1993) New Social Movements in the Nordic Countries. I Boje, T.P, Olsson Hort S. E. (eds). *Scandinavia in a New Europe*. Scandinavian University Press, Oslo.
- Howell, S.E. & Laska, S.B. The Changing Face of the Environmental Coalition: A Research Note. (1992) Ur *Environment and Behavior*. 24(1) Sage Publications, Inc.
- Hunter, A. (1985) Private, parochial and public social orders: the problem of crime and incivility in urban communities. I Suttles, G. D. & Zald, M. N. (red.) *The Challenge of Social Control: Citizenship and institution building in Modern Society*. Norwood, New Jersey: Ablex Publishing Corp.
- Isaacs, R. (1948a) The Neighborhood theory. *Journal of American Institute of Planners*. 14: 15–23.
- Janowitz, M. (1952) *The Community Press in an Urban Setting*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johansson, T. & Miegel, F. (1992) *Do the Right Thing: Lifestyle and Identity in Contemporary Youth Culture*. Almqvist & Wiksell international, Stockholm, Sweden.
- Johnson, D. P. (1981) *Sociological Theory*. John Wiley & Sons, Inc.
- Klintman, M. (1994) *Att förstå livsstilar och livsformer i det moderna urbana samhället*. Sociologiska institutionen, Lund.
- Lash, S. (1993) Reflexive Modernization: The Aesthetic Dimension. Ur *Theory, Culture & Society*. 10:1–23. SAGE, London.
- Lindberg, G. (1971) *Urbana processer – studier i social ekologi*, Gleerups bokförlag, Lund.
- Lindén, A-L. (1992) Livsstil och miljö, *Ur Livsstil och miljö. På väg mot ett miljövänligt beteende?* Forskningsrådsnämnden, Lund.
- Lindén, A-L (1994) *Människa och miljö: Om attityder, värderingar, livsstil och livsform*. Carlssons Bokförlag, Stockholm.
- Lindén, A-L (1994b) *Livsstil och konsumtionsmönster: Drivkrafter och motkrafter i energianvändning*. Underlagsrapport till klimatdelegationens rapport.

- Lofland, L. H. (1988) Private Lifestyle, Changing Neighborhoods, and Public Life: a Problem in Organized Complexity. *Journal of Economic and Social Geography*, 1989:2.
- McGuire, W. J. (1985) Attitudes and attitude change. I G. Lindzey och E. Aronson (red.). *Handbook of Social Psychology* (3:e utg.). New York: Random House.
- Mellor, J. R. (1977) *Urban Sociology in an Urbanized Society*. Routledge & Kegan Paul Ltd, London.
- Mohai, P. (1985) Public Concern and Elite Involvement in Environmental-Conservation Issues. *Soc. Sci. Q.* 66: 820–38.
- Moscovici, S. (1985) Social Influence and Conformity. I Lindzey och E. Aronson (red.). *Handbook of Social Psychology* (3:e utg.). New York: Random House.
- Nisbet (1966) *The Sociological Tradition*. Heinemann, London.
- Olson P. (1982) Urban Neighborhood Research: its Development and Current Focus. Ur *Urban affairs quarterly*, 17. Sage Publications, Inc.
- Parsons, T. (1937; ny uppl. 1968) *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory to a Group of Recent European Writers*. New York.
- Popenoe, D. (1985) *Private Pleasure, Public Plight: American Metropolitan Community Life in Comparative Perspective*. New brunswick, New Jersey: Transaction Books.
- Processer. Gleerup Bokförlag, Lund.
- Sifo (1989) *Det naturliga steget – eftermätning*. Sifo, Stockholm.
- Simmel, G. (1903/1971) *On Individuality and Social Forms*. Levine (övers.) The University of Chicago.
- Sjödén, P-O (1992) Ny livsstil. . . på livstid? Ur *Livsstil och miljö. På väg mot ett miljövänligt beteende?* Forskningsrådsnämnden m. fl. Lund.
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket. (1986)
- Tichenor, P. J.; Donohue, G. A.; & Olien, C. N. (1970). Mass media flow and differential growth in knowledge. *Public Opinion*. 34: 159–170.
- Thunberg, B. (1991) Konsumentmaktens möjligheter. I *Kemikaliesamhällets styrsystem – aktörer och styrmedel*. Rapport 91:4, KEMI/FRN, Uppsala.
- Turner, R. H. (1980). The Forgotten Paradigm? *Contemporary Sociology*. 9 (5): 609–612.
- Tönnies (1887/1963). *Community and Society* (Gemeinschaft und Gesellschaft). Engelsk. övers. av Loomis, C. P. New York.
- Wellman, B. (1976) Urban Connections. Research Paper 84 (December). Toronto. Centre for Urban and Community Studies, University of Toronto
- Wirth, L. (1938) Urbanism as a Way of Life. I *The American Journal of Sociology*. Vol. XLIV.
- Wirth, L. (1938/1971) Urbanism as a Way of Life. Sv. övers. i Lindberg, G. *Urbana processer*. Gleerup Bokförlag, Lund.

## SUMMARY

### *The Social-Psychological Conditions and Obstacles to Environmentally Responsible Agency – a Theoretical Perspective*

The aim in this article has been to go beyond the individual level in theoretically analyzing the preconditions for people to adopt a more environmentally responsible behavior within daily activities. In the first part, I have examined some overlapping social characteristics of modernity. The chief concepts here have been *risk*, *time-space distanciation*, *disembeddedness*, and *reflexivity*. Anthony Giddens (1990) and Ulrich Beck (1986/1992) are referred to in this part. These modern characteristics have been put in relation to the motivational factors of behavior change offered in modern urban society. In the second part, the question of environmentally related agency has been placed into three social-psychological contexts: the public, the private, and the parochial realms of social life. I have argued that the different realms to various extents are affected by the modern characteristics, and that the diffe-

rent realms, therefore, offer different conditions for the environmentally responsible behavior to be supported by socially, ethically and, practically motivating factors. Emphasis has been given upon motivating factors within the local realm, mainly within neighborhoods. In neighborhoods, I have claimed, social ties, trust between neighbors, and a shared interest for the neighborhood may be used as an intermediate variable between the leading institutions of society and the individual lifestyle in solving environmental problems. This is true both when the environmental goals of the leading institutions, are communicated to the parochial sphere and vice versa. I have also suggested further theoretical analyses as well as possible empirical applications to the theoretical framework of the article.

# Debatt

## Inkonsistenta flyktingvänner eller inkompetent forskning? Kommentar till José Alberto Diaz

José Alberto Diaz har i en artikel i Sociologisk forskning (nr 1, 1995) kartlagt vad han anser vara de sk "flyktingaltruisternas" inkonsistenta attityder och sociala profil. Ett bakomliggande syfte med artikeln är att ge ett bidrag till en debatt om förutsättningarna för en fungerande invandringsspolitik och integration av etniska grupper i det svenska samhället. En sådan debatt är naturligtvis inte bara välkommen, den är helt nödvändig mot bakgrund av de senaste årens utveckling, där vi nu ser en långtgående social segregation och marginalisering längs etniska linjer.

Tyvärr är det tveksamt om Diaz artikel kan föra oss mycket längre i denna debatt, eller i någon debatt överhuvudtaget. Hans artikel är nämligen på ett flertal punkter av undermålig kvalitet, något jag ska visa i det följande. Min kritik rör inte främst det politiska och moraliska innehållet i artikeln. Jag bortser alltså helt från frågor om Sverige bör ta emot fler eller färre flyktingar, om vi bör selektera flyktingar utifrån vissa kriterier, hur en fungerande integrations- eller flyktingpolitik ska utformas osv. Istället är min måltavla det förbluffande svaga hantverk som Diaz visar upp i sin artikel.

### *1. Är förespråkare för ökad invandring "altruister"?*

Enligt Diaz är en positiv inställning till invandrare att betrakta som en slags "altruism" – en vilja att hjälpa andra "som inte låter sig påverkas av egna (kollektiva eller individuella) intressen och socio-ekonomiska villkor". Detta är i och för sig en helt korrekt beskrivning av altruism. Problemet är bara att de frågor Diaz sedan använder för att indikera en altruistisk hållning på intet sätt mäter altruism: de efterfrågar bara vad man anser om bestämmelser om invandring till Sverige samt om man anser att Sverige tagit emot för många invandrare. De grunder på vilka man bildar sig en åsikt i dessa frågor behöver inte ha det minsta med altruism att göra. Den som är för ökad invandring kan lika gärna vara det på grundval av en "upplyst egoism": det egna intresset (vilket det än är) bedöms i längden gynnas av en ökad invandring.

Tittar man närmare på Diaz tabeller ser man också att så är fallet. De flesta som vill ha en ökad invandring anser också att denna är till gagn för det svenska samhället (tab 1). Den enda grupp som uttrycker en genuint altruistisk uppfattning är de som vill öka invandringen trots att de an-

ser att den inte varit till gagn för Sverige. De vill alltså ta emot fler flyktingar trots att de inte tror att de själva och andra svenskar gynnas av det. Det är tretton (13) personer i hela tabellen (n=967) som anser detta. Av någon märklig anledning anser Diaz att dessa tretton personer inte är altruister, utan inkonsistenta. Konsistenta altruister anser han istället att den större grupp är som vill öka invandringen *och* anser att invandringen varit till gagn för Sverige. Men dessa personer är ju inte altruister, utan ”upplysta egoister”.

## 2. Är flyktingvännerna inkonsistenta?

Diaz huvudtes är att flyktingvännerna uppvisar inkonsistenta attityder. Detta till skillnad från flyktingmotståndarna som uppvisar en mer sammanhållen attitydbild. Tesen försöker han belägga genom att visa att av dem som anser att Sverige borde ta emot fler invandrare är det drygt en tredjedel som anser att nuvarande invandringsregler bör vara oförändrade och en femtedel som anser att de bör skärpas.

Är detta inkonsistent? Inte alls, så vitt jag kan se. Som frågorna är formulerade är det fullt möjligt att samtidigt vilja ta emot fler invandrare och samtidigt vilja skärpa bestämmelserna. De som svarar vill kanske fortsätta ta emot invandrare, men minska det årliga intaget. Eller de kanske vill ha ökad kontroll av flyktingarnas bakgrund ifråga om kriminalitet, krigsförbrytelser eller annat. Eller, som Diaz själv påpekar, de kanske vill ha en annan sammansättning av invandringen än dagens. Samtliga dessa positioner är helt konsistenta.

Inte heller fördelningen av dem som vill ha ökad invandring mellan sådana som anser att invandringen varit till gagn och sådana som anser att den inte varit det säger något om konsistensen i attityder. Snarare skiljer den som sagt mellan ”upplysta egoister” och genuina altruister.

Om det finns några verkligt inkonsistenta i Diaz tabell 1 så är det den lilla grupp som anser att vi redan tagit emot för många invandrare men ändå vill lätta upp invandringsbestämmelserna eller behålla nuvarande bestämmelser. Bägge dessa alternativ innebär ju nämligen att antalet invandrare i Sverige ökar, medan denna grupp hellre vill minska antalet. Dessa 34 personer kanske kan betraktas som inkonsistenta, åtminstone de sex (6) personer som tycker det finns för många invandrare i Sverige men ändå vill lätta upp bestämmelserna om invandring. Så det är snarare en liten grupp av flyktingmotståndarna som uppvisar inkonsistenta attityder.



### 3. Hur påverkas attityderna till flyktingar av kontakter med invandrare?

En annan tes som Diaz driver är att flyktingvännerna i stor utsträckning saknar eget umgänge med invandrare, och att det kanske i själva verket är så att en generell formulerad flyktingvänlighet *förutsätter* att man har liten personlig erfarenhet av "konkreta invandrarförhållanden". Som stöd för detta visar han en tabell (2), där det visar sig att mellan trettio och sextio procent av dem som på olika sätt uttryckt en positiv inställning till invandrare och invandringspolitik umgås med invandrare på sin fritid.

Är detta mycket eller lite? Utifrån Diaz tabell 2 finns ingen möjlighet att uttala sig om detta eftersom den relevanta jämförelsekategorin, motståndarna till fortsatt invandring, inte redovisas. Att redovisa relevanta jämförelsekategorier är något som vi i vanliga fall lär ut på våra A-kurser, så det är onekligen förvånande att en rutinerad forskare som Diaz undlåter detta.

Tittar man närmare på den multivariata analysen (tabell 3-4) visar det sig istället att eget umgänge med invandrare har ett klart, och efter kontroll för diverse socio-ekonomiska faktorer statistiskt signifikant, positivt samband med "flyktingaltruism". De som umgås med invandrare är i större utsträckning "flyktingaltruister". Nu kan man förvisso ifrågasätta hur det kausala sambandet egentligen ser ut: blir människor mer positivt inställda till invandrare för att de umgås med dem, eller är det tvärtom så att de med positiv inställning till invandrare i större utsträckning söker sig till umgänge med dem? Oavsett vilket så underminerar Diaz egna data effektivt hans tes om att ökad kontakt med invandrare snarast ger en mer *negativ* (eller, med Diaz ord, mer realistisk) hållning till ökad invandring.

Rent allmänt lämnar den multivariata analysen en del övrigt att önska. Många av de ingående variablerna motiveras inte utifrån några teoretiska överväganden. De flesta av dem skulle säkert kunna motiveras om Diaz bemödat sig om detta, men man undrar ju onekligen hur variabeln "ansvar för dagligt varuinköp" hittat in i modell två (tabell 3). Den visar sig föga förvånande inte ha något större förklaringsvärde. Man kan också undra varför en individs kön är en "individuell faktor", samma individs utbildning är en "socio-ekonomisk faktor" medan huruvida personen är sammanboende och har barn är "sociala faktorer".

Sammantaget tvingas man konstatera att vi inte vet mer om altruism, flyktingvänners attitydkonsistens eller flyktingvänlighetens sociala förklaringar efter att ha läst Diaz artikel än innan vi gjorde det. Analysen är helt enkelt för undermålig och alltför präglad av författarens personliga käpphästar i flyktingdebatten för att den ska ge något kunskapsstillskott. Det är svårt att förklara vad som ligger bakom ett så flagrant misslyckande, men det förefaller som om Diaz letts fel av en stark *vilja* att framstäl-

la flyktingvännerna som en ”moralisk elit” utan förankring i vardagens livsvillkor och utan vilja att ta konsekvenserna av sina egna värderingar (jfr Diaz 1994).<sup>1</sup> Det är ju naturligtvis inte *omöjligt* att så är fallet, men den analys Diaz genomför stödjer på intet sätt hans åsikter. Om de intellektuella ska ha en roll att spela i samhällsdebatten krävs att vi behärskar våra redskap bättre än så här.

STEFAN SVALLFORS  
Sociologiska institutionen i Umeå

#### REFERENS

Diaz, José Alberto (1994) 'Humanism sätts på prov' *Dagens nyheter*. 1994-05-02: A4.

#### NOTER

<sup>1</sup> Ett flertal formuleringar ur Diaz debattartikel i DN har utan redigering hittat vägen in i artikeln i Sociologisk forskning, något som styrker förmodandet att artikelns ursprung och bevekelsegrunder snarare står att hitta i politiska värderingar än i sociologiska frågeställningar.

# Recensioner

Recension av Gunilla Tegers doktorsavhandlingen *Frisk och sjuk: Vardagliga föreställningar om hälsan och dess motsatser*. Tema Hälsa och samhälle, Linköpings universitet 16 december 1994

I Gunilla Tegers doktorsavhandling undersöks vardagsföreställningar om hälsa och sjukdom, vilka grundstrukturer man kan finna i dem och vad de uttrycker om människors tänkande och situation i det moderna samhället. Avhandlingen består av en del där problemställning, teoretisk referensram och metod presenteras, en del där det empiriska materialet presenteras, analyseras och diskuteras och en avslutande del där författaren återvänder till det övergripande temat för avhandlingen, vad de vardagliga föreställningarna om hälsa och sjukdom kan säga om vår samtid.

Den teoretiska referensramen bygger dels på socialpsykologen Serge Moscovici och hans begrepp *sociala representationer* (som anknyter till Durkheims begrepp *kollektiva representationer*), dels på Karl Poppers teori om "de tre världarna" (där den tredje världen är en värld av av överindividuell kunskap och således liknar kollektiva representationer) och slutligen Anthony Giddens tes om att människor i den senmoderna epoken har utvecklat ett reflexivt förhållningssätt till både den vetenskapliga och den vardagliga kunskapen.

Författaren diskuterar även den s k *medikaliseringstesens* och framställer med hjälp av Giddens tes om det ökande tvivlet och den ökade reflexiviteten i den senmoderna samhället en utvecklad problemställning:

Låt oss antaga att medikaliseringstesens och Giddens tes om utvecklingen av en reflexiv förståelseform är riktiga. Vi kan då förvänta oss att vardagliga föreställningar å ena sidan är koloniserade av medicinskt vetenskapliga idéer, å andra sidan utgör ett system av idéer med inre motsättningar. Studien är ett försök att pröva om vardagliga föreställningar om hälsa och sjukdom kan belysa denna dubbla belägenhet (s. 24).

Avhandlingens empiriska material bygger på 33 intervjuer, 15 kvinnor och 18 män mellan 17 och 71 år med yrken från akademiker till arbetare och lägre tjänstemän. Dessutom har författaren arbetat med en ordbank över redaktionellt material som publicerats i Dagens Nyheter under fyra månader 1987, artiklar ur Cancerfondens tidskrift Rädsla livet och olika cancersjukdomsbiografier och skönlitterära verk som handlar om cancer.

Författaren urskiljer följande empiriska vardagliga föreställningar:

1) *Hälsa och sjukdom som en vertikal relation*. Hälsa som att "vara uppe", "på toppen" och sjukdom som "nere" eller "i botten". Detta

kopplas till social stratifiering som använder sig av en sådan vertikal metafor.

2) *Hälsa som frånvaro av sjukdom*, vad författaren kallar "den tomma hälsan". Detta knyter an till ett reduktionistiskt synsätt där den biologiska kroppen är utgångspunkten.

3) *Hälsa som välbefinnande*, då hälsan kopplas till en persons upplevelse, inte bara till en (objektiv) avsaknad av sjukdom.

4) *Hälsa som balans eller harmoni*. Här finns dels en föreställning om balans mellan kropp och själ, dels en mer instrumentell där psykets inre balans är det grundläggande och kroppen ses som ett medel att förverkliga planer och projekt.

5) *Hälsa som styrka och svaghet*. Här är hälsa ett uttryck för psykisk styrka, medan sjukdom är ett uttryck för psykisk svaghet. Sjukdom kan också leda till psykisk svaghet.

6) *Hälsa som förråd* handlar om att hälsan är något vi har, men som vi kan förlösa med ett visst leverne. Här kommer viljestyrkan in, vilket leder till moraliskt bedömningar av hälsa och sjukdom.

7) *Hälsa som normalitet och ideal*. Här representerar den goda hälsan drömmen om det goda samhället med de goda människorna.

Ifråga om hur de intervjuade ser på orsakerna till sjukdom skiljer författaren mellan tre grupper av orsaksförklaringar, sjukdom orsakad av 1) eget handlande, 2) andras handlande och 3) icke-handlande såsom arv.

Så analyseras synen på bagatellartade infektionssjukdomar och aids. Ifråga om de första skiljer författaren mellan "förkylning med feber" och "förkylning utan feber" som liknar skillnaden mellan de engelska begreppen feveroch chills/cold. Förkylning utan feber är självförvållat medan förkylning med feber har orsakats av att man smittats av andra människor. Sjukdomen aids innehåller fyra element: 1) den leder till döden, 2) är tärande och nedbrytande, 3) är mycket smittsam och 4) man kan lätt skydda sig mot den. Trots att få människor har egen direkt erfarenhet av aids framstår den, via rapporter i media, som ett mycket stort hot, inte bara mot den egna personen utan mot hela mänskligheten. I intervjuerna fann författaren tre teman som dominerade: 1) Aids som en modern epidemi, 2) aids som en könssjukdom och 3) aids som hot. Slutligen uppfattas också aids som ett hot mot livet på jorden, något som liknar tidigare uppfattningar om pest eller syfilisepidemier som Guds straff, men nu är det människans våldförande på jorden, naturen eller miljön som bestraffas med aids.

Därefter kommer författaren in på hjärtinfarkt och cancer, som tillsammans svarar för c:a 75 procent av alla dödsfall i Sverige. Vad gäller hjärtinfarkt finner författaren att den kopplas ihop med stressen i dagens samhälle, men att det finns två orsaksförklaringar, en individuell (den enskilda människan stressar för mycket p.g.a. sitt habegär) och en samhällelig (vårt moderna samhälle kräver stress av sina medborgare).

Föreställningarna om cancer liknar de om hjärtinfark då båda betraktas som dödliga sjukdomar, men skillnaden är att cancer också fruktas för dess psykiska och fysiska nedbrytande process innan döden. Ifråga om orsakerna till cancer urskiljer författaren tre grundförklaringar: 1) "Bombteorin", dvs cancer är helt genetiskt betingat, 2) genetiskt betingat, men utlöst av livsstil och 3) samspel mellan "något" inne i kroppen och något utifrån kommande. I tidningsmaterialet fann författaren tre huvudsakliga orsakskategorier: 1) Inomkroppsliga biologiska orsaker, 2) Psykologiska och livsstilsorsaker och 3) Övergripande miljöorsaker, gifter, strålning och elektriska fält. Allmänt sett kopplas massmediabilden av cancer samman med olyckor och hot, och därmed har också cancer ett stort nyhets- och intressevärde.

I ett avsnitt om cancer som en modern metafor sker en vidgning av synsättet mot ett samhälleligt plan. Med hjälp av Susan Sontag diskuteras cancer som metafor för nutidsproblem och som stigmatisering av människor, och allmänt konstateras att där förut TBC var den mest hotande sjukdomen, har nu aids övertagit dess och även cancers roll.

I sista kapitlet återvänder författaren till ursprungsproblemet, vad vardagliga föreställningar om hälsa och sjukdom kan säga oss om livet i det moderna samhället, och konstaterar att "tesen om en medikaliserad kultur har visst stöd" (s. 175) i materialet. Men medikaliseringen är bara en del av en mer allmän rationalisering som ingår i vad som kallas det moderna projektet, dvs att med hjälp av förnuft och experiment kontrollera och förutsäga framtiden och skapa "det goda livet". Även här finner författaren ett visst stöd i materialet, men menar samtidigt att vid sidan av rationaliseringen finns en motsatt tendens, nämligen osäkerhet eller fatalism. Detta tyder på att de vardagliga föreställningarna om hälsa och sjukdom inte är entydiga, och vid en närmare analys visar sig de olika föreställningarna förekomma på olika nivåer och ha olika sociala funktioner.

Avhandlingen är noggrann, intressant och välskriven, och de invändningar som kan riktas mot den är av typen "randanmärkingar". Styrkan i arbetet är den empiriska delen, där författaren på en mycket kreativt sätt får ut en mängd information ur sitt relativt begränsade empiriska material. Dock framstår det som en svaghet att det inte görs något försök att relatera olika föreställningar till olika kategorier (kön, ålder, social position). Även om författaren säger att hon inte var intresserad av "att klassificera och jämföra människor" utan istället ville "pröva om det kunde vara fruktbart att klassificera och jämföra idéer" (s. 26) så innebär en kunskapssociologisk ansats också att frågan om *vem* som hyser *vilka* idéer är viktig. Materialet är alltför litet för att kunna säga något bestämt, men det skulle ändå ha varit intressant att få veta om vissa kategorier intervjuade sammanhänger med vissa kategorier idéer. Utifrån detta kunde man sedan

gå vidare och försöka förklara *varför* vissa kategorier människor skapar vissa föreställningar.

Detta hänger samman med vad som är avhandlingens kanske största brist, den outvecklade teoretiska referensramen eller bättre, den bristande kopplingen mellan teori och empiri. Som resultatet blev är det i stort sett endast Giddens som används på ett genomgående sätt, och Popper försvinner helt i slutanalysen. Den kunskapssociologiska ansatsen att analysera idéer kunde lika väl ha varit att analysera attityder. I attitydbegreppet finns dessutom de tre komponenterna kognition, emotion och handlingsberedskap, som kunde ha hjälpt författaren att se de olika nivåerna i vardagsföreställningarna om sjukdom och hälsa.

Det finns, slutligen, också mycket att vinna på att föra in Webers tankar om värde- och målrationalet, speciellt vad det gäller vissa föreställningar om hälsa som balans. Här är frågan om hälsa i sig är ett värde, eller om hälsa är ett medel för att uppnå vissa mål. Överhuvudtaget tror jag att en del av motsägelserna och mångtydigheterna i föreställningarna kunde analyseras med hjälp av denna distinktion, och kanske också kunde man se om det finns ålders-, köns- och socialgruppskillnader i föreställningen om hälsa som mål eller medel. Inför fortsatt forskning på områden kunde det vara värt att pröva.

PER MÅNSON  
Sociologiska institutionen  
Göteborgs universitet

Kullberg, Christian (1994) *Socialt arbete som kommunikativ praktik. Samtal med och om klienter*, Linköping Studies in Arts and Science nr 115

Hans Alfredsons fråga, vad dom har för sig på banken efter tre, är en bra fråga också för många andra jobb. Forskningen om yrkesgrupper med professionella anspråk underlät länge nog att ställa den frågan. På senare år har det däremot kommit en rad studier som analyserar observationer och inspelningar från arbetsplatser med sådana yrkesgrupper. Christian Kullbergs doktorsavhandling är en av de senast utförda på Tema Kommunikation vid Linköpings Universitet. Som titeln anger handlar den om samtal i socialt arbete, och mera precist mellan socialsekreterare och klienter respektive mellan personalen inbördes om bidragsärenden.

Det är ett angeläget ämne, inte bara genom att den visar vad denna yrkesgrupp med professionella anspråk faktiskt gör på jobbet, utan också genom att det är ett av de många kvinnodominerade yrkena i den offentliga sektorn som är starkt utsatta både av omgivningens kritik och av här-

dare ekonomisk kontroll. Att det är ett yrke som på flera sätt är fyllt av motsättningar, är det ena av avhandlingens två viktigaste samlade resultat.

I socialtjänstlagens sjätte paragraf står det att: "Den enskilde har rätt till bistånd av socialnämnden för sin försörjning och sin livsföring i övrigt, om hans behov inte kan tillgodoses på annat sätt." Lagen är en ramlag och den kräver bedömningar av personalen i socialtjänsten för att man ska kunna besluta om vem som behöver vad. Avsikten med avhandlingen är att belysa hur förhållanden inne på socialkontoren har konsekvenser för samhället utanför – men också är konsekvenser av detta samhälle. Det viktigaste syftet är att beskriva hur socialsekreterarna utför sitt arbete utifrån de två vanligaste arbetssituationerna, nämligen nybesökssamtalen och beslutssammanträdena.

Analyserna baserar sig på ljudbandinspelningar från 25 besökssamtal och två beslutssammanträden samt egna observationer och intervjuer med aktuella socialsekreterare och klienter jämte akterna om de senare .

### *Motsättningar*

En övergripande motsättning är den att tillgodose samhällsintressen eller allmänintressen till skillnad från individintressen. Men det är främst två andra som återkommer genom avhandlingen. 1. Att informera medborgarna om deras rättigheter och möjligheter och att samtidigt hålla sig till administrativa regler och rutiner som gör ärendena hanterliga. 2. Att kräva aktiva handlingar av klienten för egen försörjning och att kontrollera uppgifter från klienten samtidigt som man inte ska kränka dennes integritet (192). Det illustrerar också konflikter mellan olika mål och mellan mål och medel i Socialtjänstlagen. Det finns få studier som visar hur dessa motsättningar hanteras i praktiken.

Författaren undersöker sedan om det ges exempel på motsättning mellan att informera klienten och att administrativt hantera ärenden. Genom att lotsa en klient genom ett samtal hjälps denne att söka finna förklaringar som kan passa in i en prövning. Utan att klart och tydligt ange klientens möjligheter, får socialsekreteraren ändå fram de uppgifter hon behöver. Sedan undersöker han också om det ges exempel på motsättningen mellan att kontrollera och ifrågasätta klienten å ena sidan och att respektera klientens integritet å andra sidan. Han "anar" på ett ställe (80) att socialsekreteraren har en kontrollerande avsikt; man får det "intrycket" bekräftat när socialsekreteraren ger uttryck för en uppfostrande inställning (81).

Det hade varit på sin plats med någon redogörelse för hur socialsekreterarna ser ut som en yrkesgrupp med professionella anspråk. Det finns några skäl i studien att behandla dem som professionella. Det har knappast någon betydelse för avhandlingens syfte, om man kan avgöra om so-

cialt arbete kan definieras som en profession eller inte. Däremot skulle det ha varit bra att kunna diskutera och tolka en del resultat med hjälp av professionsteorier. Hela studien baseras på relationen professionell - klient. Socialsekreterarna har ett självständigt arbete med ganska stor diskretion. Det är typiskt för professionella att leta efter yttre orsaker som man kan hjälpa till att undanröja (173). Mycket av samtalen analyseras i termer av etik och moral som utgör ett väsentligt moment i professionella grupper.

Det hade också varit på sin plats med en litet utförligare beskrivning av socialtjänstens organisation i samband med att socialsekreterarna diskuteras som gräsrotsbyråkrater – t ex som en professionell byråkrati och vad det innebär att vara styrd av regler i viss mån och samtidigt vara styrd professionellt genom den utbildning som de har gemensamt för att klara av ett arbete som kräver egna bedömningar i ganska hög grad. Utbildningen är ju en sorts kontroll på förhand som organisationen skaffar sig genom att anställa den sortens personal. Med en sådan tydligare organisatorisk ram hade det varit lättare att förklara hur motsättningar av olika slag skapas.

Man kan också tala om professionell styrning jämförd med styrning genom politik, byråkrati, marknad eller annat, så som man gör inom implementationsforskningen. Socialtjänsten är en av de förvaltningar som används för social eller samhällelig styrning: Det diskuteras visserligen under rubriken socialt arbete som moralisk praktik (142). Men avhandlingens hela resultatet kunde setts som vad det faktiskt blir av den sociala styrningen inom en del av socialtjänsten och vilken roll socialsekreterarna spelar för det resultatet. Det berör också relationen till klienterna och förändringarna att bland annat se dem som kunder med rätt till service.

## *Könsskillnader*

Det andra av avhandlingens två viktigaste samlade resultat handlar om att män och kvinnor bemöts och bedöms olika av socialsekreterarna. Så förekom t ex förvärvsarbete som ämne i 36 yttranden per samtal med manliga klienter och i 19 yttranden per samtal med kvinnliga klienter. Analysen visade att socialsekreterarna hade initiativet i samtalen när de manliga klienternas förvärvsarbete avhandlades. En stor del av frågor, direktiv och påstående syftade till att pröva de legitima aspekterna av orsakerna till männens bidragssituation (126), och om de kunde anses ha gjort tillräckligt för att undvika bidragsbehovet. Resultaten visade också, enligt sammanfattningen, att socialsekreterarna i samtal med kvinnliga klienter om förvärvsarbete förhöll sig mera formellt till ämnet. Samtalen var också oftare uppbyggda kring påstående-påstående istället för fråga-svar.



Samtal om barn med de manliga klienterna innehöll för det första få yttranden, och de hörde mera till den formella utredningen och följde då ofta en fråga-svar struktur. Yttrandena om barn var fler vid samtal med kvinnliga klienter, och de hörde också där ofta till den formella utredningen, men de tycktes också vara ägnade både att legitimera att den sociala situationen var bra för barnen och att bidragssökandet skulle framstå som berättigat (128). Alltså, de båda ämnena arbete och barn gav intryck av att sådana samtal reproducerar genussystemet. För männens del fästes relativt stort avseende vid deras roll som förvärvsarbetande, medan deras roll som fäder fick mindre uppmärksamhet. Det motsatta gällde kvinnorna som i första hand uppmärksammades som mödrar.

Frågan om manliga och kvinnliga klienter bedöms olika finns med som en av de främsta också i analysen av samtalen i de två sammanträdena. Av speciellt intresse är här hur gruppdeltagarna med sina vardagliga föreställningar och sina yrkeskategorier beskrev och fattade beslut om vilka som skulle få och vilka som inte skulle få bidrag (7) samt hur kön inverkade på socialsekreterarnas sätt att diskutera och förstå klienterna. Där diskuteras först den socialkonstruktivistiska ansatsen att sociala problem skapas och definieras i processer av olika grupper och institutioner i samhället. Socialt arbete liknar en del andra samhällsvårdande insatser genom att det innehåller, förutom moment av kontroll, också moraliskt grundad uppfostran.

Av de totalt 100 analyser som författaren finner i materialet visar sig 90 % vara orsaksanalyser medan åtgärder och hållbarhet eller konsekvenser ägnas vardera bara 5 %. Var förlades då orsakerna? Vissa beskrivningar resulterar i att orsakerna till klientens belägenhet ansågs vara yttre som drabbat honom eller henne och inte gör klienten ansvarig medan andra resulterade i egna handlingar som klienten anses ha ansvar för. Sjukdomar ansågs t ex som orsaker som man drabbas av. Män uppfattades oftare ansvariga än kvinnor, och bara två av de nio klienterna med eget ansvar beviljades bidrag, medan samtliga 12, som beskrevs som drabbade utan eget ansvar, beviljades bidrag.

### *Förklaringar*

Hur man ska förklara att klienterna behandlades så olika under sammanträdena försöker författaren göra i sammanfattningen till kapitel fem. Det kan för det första bero på strukturella faktorer om hur en grupp fungerar och att man tenderar att uppehålla sig vid orsaker snarare än åtgärder och konsekvenser. Det kan för det andra bero på kontextuella faktorer som motsättningen mellan ärendenas legala sida och klienternas unika behov. I samtliga ärenden som beviljades bidrag togs mera hänsyn till de särskilda yttre omständigheterna och samtliga beslut avvek från den ekonomiska

normen. Att männen tillskrevs större eget ansvar, gjorde att besluten om bidrag oftare blev negativa för dem. Socialsekreterarna lade större vikt vid att männen skulle ha egen försörjning genom arbete och prövade deras orsaker grundligare och gjorde dem mera ansvariga för sin belägenhet än vad som skedde i samtalen med kvinnorna.

Samtalsstudier visar ibland vissa problem med att komma utöver beskrivningar vidare till förklaringar, men det gäller knappast den här studien. Här finns flera exempel på teoretiska analyser som ger plausibla förklaringar till de resultat som samtalsens innehåll och struktur visar. En sådan är attributionsteorin. Den handlar om hur vi tillskriver andra egenskaper för att göra deras handlingar begripliga, eller hur vi utgår från vissa iögonfallande egenskaper för att tolka beteenden. Vi drar våra slutsatser om andras handlingar från de egenskaper eller roller som vi tillskriver dem. Vi har en benägenhet att utgå från andras inre motiv eller avsikter hellre än yttre orsaker. Andras framgångar och egna misslyckande försöker vi bortförklara med yttre orsaker. Och tvärtom, andras misslyckande tycker vi är deras eget fel och egna framgångar beror naturligtvis på oss själva.

Könstillhörigheten och de roller som brukar förknippas med män respektive kvinnor tycks vara det viktigaste perspektivet i bedömningarna av klienterna. Men författaren stannar här snarare på en individualpsykologisk än en socialpsykologisk nivå, när han kunde gått vidare och med flera samtalsexempel visat att attributionen ingår en själva samtalsprocessen. Personalen attribuerade gemensamt och gav varandra stöd för uppfattningar om klienterna. En deltagare initierade ett omdöme som någon annan tog upp, varvid omdömet konstruerades och fick en status på gruppnivå. Det hade varit ett sätt att binda ihop det socialkonstruktivistiska perspektivet med attributionsteorin. Vi uppfattar vad andra gör genom de egenskaper vi tillskriver andra. Vi tillskriver egenskaper enligt vad vi uppfattar att andra gör, och vi får mer eller mindre stöd av människor runt om oss för att göra detta. Enskilda handlingar bildar återkommande mönster som återskapar hela strukturer. Så hade det också varit möjligt att, ”belysa hur de förhållanden som råder på ett socialkontor har konsekvenser för men också är konsekvenser av samhällseliga förhållanden” (6).

Men denna invändning till trots har avhandlingen en styrka i de många olika försöken till förklaringar. Den ger dessutom ingående beskrivningar av vad socialsekreterarna har för sig på jobbet – inte bara efter tre – utan en stor del av dagen.

LENNART G SVENSSON  
Sociologiska Institutionen  
Göteborgs Universitet  
Fakultetsopponent

# Juryns konfidentiella beslut om mottagare av Torgny T. Segerstedts pris:

## Bakgrund

De artiklar, som under det gångna året publicerats i tidskriften *Sociologisk Forskning*, och bland vilka en eller ett par artiklar skall utväljas av oss som särskilt värdefulla bidrag till den sociologiska disciplinens utveckling i Sverige, håller överlag en god, ofta hög standard. Detta gäller särskilt de mera teoretiska artiklarna. Redaktionen för denna årgång av *Sociologisk Forskning* kan gratuleras för det redaktionella urvalet av de bidrag, som insänts och publicerats.

## Torgny T. Segerstedts pris

Eftersom flertalet i *Sociologisk Forskning*, 1994, publicerade artiklar är välskrivna och väl argumenterade är urvalet av en enda artikelförfattare som vinnare av detta pris inte särskilt lätt. Vi har därför beslutat att priset skall delas mellan följande två artikelförfattare – den förste med en intresseväckande teoretisk diskussion och den andra pristagaren med en empiriskt baserad belysning av skilda politiska reformförslags innebörd och konsekvenser.

**Michael Carleheden** 'Alternativ eller rekonstruktion: Om Habermas kritik av Marx.' (Nummer 3, 1994, s 79–91).

**Ulla Björnberg**, 'Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt.' (Nummer 2, 1994, s 26–37).

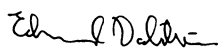
Vi vill gratulera den unge sociologen **Michael Carleheden** till att ha belyst och klarlagt just vad detta pris är till för, nämligen 'den sociologiska disciplinens utveckling' – nämligen genom en välskrivna granskning och diskussion av hur Jürgen Habermas utvecklat dels *alternativ* till vissa centrala teoretiska teser hos Karl Marx, dels *rekonstruerat* och vidareutvecklat dessa teser. Här finns såväl ett eggande idéhistoriskt perspektiv som begreppslig klarhet i argumentationen.

**Ulla Björnbergs** artikel utnyttjar empiriskt material från en stickprovsundersökning av personer med förskolebarn under fem år och annat relevant empiriskt material för att belysa den sakliga halten i de antaganden om kön, arbetsmarknad och makt, som implicit eller explicit legat till grund för aktuella familjepolitiska förslag. Genom att visa att sociologisk forskning och argumentation har något väsentligt och vetenskapligt hållbart att säga om innebörden av sådana politiska reformförslag har förfat-

tarinnan på ett förtjänstfullt sätt bidragit till att demonstrera den svenska sociologins samhällsrelevans.

## Hedersomnämning

**Per Månsson**, har i sin intresseväckande och på grundliga litteraturstudier baserade artikel 'Minervas uggla och Sovjetunionens fall' (Nummer 4, s 3–22) presenterat de två huvudlinjerna i sovjetologins utveckling – totalitarismmodellen och den något senare utvecklade revisionistiska ansatsen. Vad vi ur sociologisk synpunkt saknat i denna läsvärda artikel är ett försök att ur en granskning av dessa två förenklade och delvis politiskt betingade ansatser skissera en mera nyanserad och omfattande sociologisk begreppsram eller teori för en helhetsanalys av samhällen. Artikelns förtjänster är emellertid sådana att vi vill ge dess författare ett hedersomnämning.



Edmund Dahlström



Georg Karlsson



Ulf Himmelstrand





# Anvisningar till artikelförfattare

1. Artikelförfattaren skall skicka tre kopior av sitt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuskriptet skall vara försett med goda marginaler och det får inte överstiga 25 A-4 sidor, inklusive litteraturlista.
2. Varje manuskript skall innehålla ett kort abstract, som skall vara skrivet på engelska.
3. Placera titeln på artikeln och författarens namn och adress på en lös-tagbar framsida. Det stora flertalet artiklar kommer att skickas till anonyma referees.
4. Vid förekomst av notapparat skall denna placeras i slutet av artikeln, strax innan litteraturlistan.
5. Litteraturhänvisningar i text skall skrivas på följande sätt: (Giddens 1991), eller Giddens (1991). Litteraturlistan skall utformas på följande vis:

## **Bok:**

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.

## **Artikel:**

Björnberg, U. (1994) "Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 26–37.

## **Kapitel i bok:**

Keane, J. (1988) "Despotism and Democracy", s 33–71, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*. London: Verso.

6. Tabeller och figurer bifogas på ett separat blad och i texten anges var dessa skall placeras.
7. Författare ombedes att läsa korrektur på sina artiklar och att returnera denna inom en vecka. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett, ange alltid program.
8. Sociologisk Forskning kan endast acceptera artiklar som följer dessa riktlinjer.

## **Sociologisk Forskning 2 1995**

### **Innehåll:**

**Lidskog: Mellan sociologi och ekologi?**

**Sundqvist: Risk och kärnavfall**

**Lindquist: Samhällsvetenskapen och miljö-  
problemens sociala ekologi**

**Klintman: Miljöhandlingars socialpsykologiska  
förutsättningar och hinder**